

หลักพุทธธรรม

บทนำ

การนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาการเมืองและประชาธิปไตยนั้น สิ่งจำเป็นประการแรก คือ การรู้แจ้งแตกฉานในหลักพุทธธรรม เพราะการตีความหลักคำสอนทางศาสนาตามความรู้สึกส่วนตัว หรือตามที่เคยได้ยินกันมา อาจจะนำมาซึ่งความผิดพลาดได้ง่าย เมื่อความเข้าใจในหลักคำสอน หรือหลักพุทธธรรมคลาดเคลื่อนแล้วจะส่งผลถึงการปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนตามไปด้วย เมื่อผลการปฏิบัติคลาดเคลื่อน หรือนำไปสู่ผลอันไม่พึงปรารถนาไม่ว่าต่อตัวเองหรือต่อสังคมก็จะหันกลับมาทบทวนว่าหลักการของศาสนานั้นใช้ไม่ได้ หรือไม่มีคุณค่า ซึ่งเหตุการณ์เช่นนี้มีปรากฏให้เห็นมากมายในสังคมไทยแม้ในยุคปัจจุบัน เช่น ความเข้าใจในเรื่องกฎแห่งกรรม หลักคำสอนเรื่องสันโดษ หลักอุเบกขา เป็นต้น ความเข้าใจผิด ๆ ในหลักคำสอนดังกล่าว ส่งผลในเชิงลบต่อพฤติกรรมที่แสดงออกมา เช่น อยู่ในวัน ๆ ไม่ต้องขวนขวายอะไร เพราะคิดว่าทำไปก็ไม่ดีขึ้น เพราะมีกรรมเก่ากำกับอยู่ที่จนที่รวยอยู่ทุกวันที่ เพราะกรรมเก่า เป็นเรื่องเวรเรื่องกรรม เป็นกฎแห่งกรรม หรือในกรณีหลักสันโดษก็มีพฤติกรรมออกไปทางไม่ใฝ่ความเจริญ เพราะคิดว่าสันโดษพอแล้ว มีแค่นี้ก็เอาแค่นั้น ส่วนหลักอุเบกขา คือ การวางเฉย อยู่เฉย ๆ ไม่ทำอะไร ใครจะเดือดร้อนก็เป็นเรื่องของเขา ใครทำผิดอะไรก็ไม่ใช่เรื่องของเรา เราอยู่เฉย ๆ เพราะถือหลักอุเบกขา พฤติกรรมเชิงลบเช่นนี้ เกิดจากความรู้อย่างไม่เข้าใจในหลักพุทธธรรมที่ผิดพลาด ส่งผลให้เกิดพฤติกรรมที่ผิดพลาดแล้วก็ตามมาด้วย เสียงวิพากษ์วิจารณ์พุทธศาสนาในทางลบ เช่น เสียงที่วิจารณ์ว่า หลักคำสอนของพุทธศาสนาขัดกับหลักการพัฒนา หลักคำสอนของพุทธศาสนาสอนให้คนขี้เกียจ เป็นต้น แต่โดยแท้จริงแล้วปัญหาอยู่ที่การขาดความรู้ความเข้าใจอย่างแท้จริงในหลักคำสอนของพุทธศาสนาหรือหลักพุทธธรรม ดังนั้น การทำความเข้าใจในหลักพุทธธรรมอย่างดั่งแท้ จากแหล่งความรู้หรือผู้ที่เชื่อถือได้ จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการนำหลักพุทธธรรมดังกล่าวไปประยุกต์ใช้ในวิชา

การด้านต่าง ๆ ส่วนผู้ที่เชื่อถือได้ดังกล่าวนั้น พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) นับได้ว่าเป็นปราชญ์ที่แตกฉานเรื่องพุทธธรรมดีที่ผู้คนหนึ่งในประเทศไทย ดังนั้น การอิงหลักพุทธธรรมจากการอธิบายขยายความโดยพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) จึงเป็นสิ่งที่เชื่อได้ว่าถูกต้องตรงกับหลักคำสอนที่แท้จริงของพุทธศาสนา

หลักพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบโดยการตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง จากการค้นหาคำตอบแห่งชีวิต เพื่อการดับทุกข์ของพระองค์ กว่าที่พระพุทธเจ้าจะทรงค้นพบหลักแห่งความจริงนี้ พระองค์ให้ผ่านประสบการณ์การเรียนรู้อย่างมากมาหลายหลายวิธีนับตั้งแต่การเสด็จจาริกไปศึกษาหาความรู้เท่าที่นักบวชสมัยนั้นจะรู้และปฏิบัติกัน ทรงบำเพ็ญสมาธิจนได้ขั้นสูงสุด ทรงบำเพ็ญโยคะจนแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ ทรงบำเพ็ญตบะทรมานพระองค์จนแทบสิ้นพระชนม์ ที่สุดพระองค์พบว่าวิธีการและความรู้ที่ได้มาเหล่านั้น ยังไม่สามารถแก้ปัญหาที่พระองค์ตั้งประสงค์ไว้ได้ พระองค์พบว่า วิธีการทรมานตนเองเหล่านั้นนับได้ว่าต่างจากวิถีที่พระองค์เป็นอยู่ก่อนบรรพชา คือ การเสวยกามสุขอย่างเหลือล้น แต่อย่างไรก็ดีทั้งสองวิธีนั้น นับได้ว่าเป็นการดำรงชีวิตอย่างเอียงสุดทั้งสองฝ่าย หากความพอดีได้ไม่ พระองค์จึงทรงหันมาดำเนินการแสวงหาสังขารด้วยพระองค์เอง จนที่สุดพระองค์ก็ได้ตรัสรู้ค้นพบหลักธรรมอันเป็นสังขารธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบนี้ ต่อมาเมื่อนำไปแสดงให้ผู้อื่นฟัง ทรงเรียกว่า "มัชฌิมนธรรม" หรือหลักธรรมสายกลาง และทรงเรียกข้อปฏิบัติอันเป็นระบบที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้นว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" หรือ ทางสายกลาง

จากการค้นพบหลักธรรมสายกลาง ทำให้เราได้ข้อคิดหรือความรู้ว่า การดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างลุ่มหลงหมกมุ่นปล่อยตัวเป็นทาสตามกระแสกิเลสก็ดี การหลีกหนีออกไปโดยสิ้นเชิง ไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบอย่างใดต่อสังคม และอยู่อย่างทรมานตนเองก็ดี นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่เอียงสุดด้วยกันทั้งสองฝ่าย ไม่สามารถทำให้มนุษย์ดำรงชีวิตอย่างมีความหมายแท้จริงได้ และไม่สามารถแก้ปัญหาแห่งชีวิตที่แท้จริงของมนุษย์ได้ ธรรมสายกลางและทางสายกลางต่างหากที่เป็นหลักแห่งความพอดีไม่เอียงไปด้านใดด้านหนึ่ง เป็นหลักธรรมที่จะทำให้เกิดปัญหาและความทุกข์ของมนุษย์ดับลงได้ และหลักธรรมหรือพุทธธรรมก็เป็นคำสอนที่ครอบคลุมคนทุกประเภทในสังคม ไม่ว่าเพศใด อาชีพใด ฐานะเช่นไร อายุเท่าไร ก็สามารถนำหลักพุทธธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อยังประโยชน์สูงสุดแห่งชีวิตตนเองและผู้อื่นในสังคมได้

ดังนั้น ในการวิจัยงานชิ้นนี้ เราจึงจะทำการศึกษาดังประโยชน์ของหลักพุทธธรรมที่จะสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในเรื่องการเมืองและประชาธิปไตย ผ่านการมองของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ในบทนี้ผู้วิจัยพยายามแสดงหลักพุทธธรรมโดยสังเขป เพื่อเป็นความเข้าใจพื้นฐานในการวิเคราะห์ต่อไป โดยผู้วิจัยได้คัดย่อและสรุปหลักพุทธธรรมดังกล่าวจากหนังสือพุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความอันเป็นหนังสือที่มีเนื้อหาพุทธธรรมที่สมบูรณ์ที่สุดของพระธรรมปิฎก

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม

ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรมนั้นสรุปได้ 2 อย่าง คือ

1. แสดงหลักความจริงสายกลางที่เรียกว่า "มัชฌิมนธรรม" หรือเรียกเต็มว่า "มัชฌิมนธรรมเทศนา" ว่าด้วยความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ ตามกระบวนการของธรรมชาตินำมาแสดงเพื่อประโยชน์ในทางปฏิบัติในชีวิตจริงเท่านั้น ไม่ส่งเสริมความพยายามที่จะเข้าถึงสัจธรรมด้วยวิธีถกเถียงสร้างทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้นแล้วยึดมั่นปกป้องทฤษฎีนั้น ๆ ด้วยการแก่งความจริงทางปรัชญา
2. แสดงข้อปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" หรือเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า "ทางสายกลาง" อันเป็นหลักการครองชีวิตของผู้ฝึกอบรมตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมุงม้างมุ่งผลสำเร็จ คือ ความสุข สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระ ที่สามารถมองเห็นได้ในชีวิตนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ,

ทางสายกลาง หมายถึง ข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติ ไม่เอียงเข้าไปหาขอบสองข้างที่ทำให้ติดหนึบอยู่ หรือเงไถลออกไปนอกทาง ทางสายกลางเป็นข้อปฏิบัติของมนุษย์ที่สอดคล้องกับกระบวนการของธรรมชาติ หรือสอดคล้องกับหลักมัชฌิมาธรรมดั่งกล่าวข้างต้น ดังนั้น สิ่งที่สำคัญสำหรับการปฏิบัติทางสายกลางเบื้องต้น คือความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ แล้วปฏิบัติตามวิธีการของมนุษย์ให้เป็นไปตามหลักความจริงตามธรรมชาตินั้น

ทางสายกลาง หรือ มัชฌิมาปฏิปทา มีชื่อเรียกง่าย ๆ ว่า "มรรค" แปลว่า ทาง ทางนี้มีองค์ประกอบ 8 อย่าง อย่างที่เรียกโดยทั่วไปว่า มรรค 8 มรรค 8 เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

หลักธรรมคำสอนในพุทธธรรม เป็นหลักธรรมที่เป็นระบบ กล่าวคือ หลักธรรมในส่วนต่าง ๆ ต่างมีหลักการของตนเอง แต่หลักธรรมต่าง ๆ มีความประสานสอดคล้อง สอดรับกันอย่างประสานกลมกลืน อันนำไปสู่ผลสำเร็จแห่งการปฏิบัติธรรมอย่างได้ผลด้วยความเข้าใจ อันกระจ่างแจ้งในธรรมและหลักปฏิบัติ เป็นต้นว่า หลักทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ก็สอดรับมาจากหลักธรรมสายกลาง (มัชฌิมาธรรม) นอกจากนั้นยังมีหลักธรรมย่อย ซึ่งเมื่อปฏิบัติก็จะส่งผลถึงหลักธรรมใหญ่ ซึ่งอาจเรียกว่า หลักธรรมย่อยคล้อยตามธรรมใหญ่ หลักธรรมต่าง ๆ จะสอดรับต่อกันไปเป็นสายทางธรรมจนกว่าจะถึงจุดหมายแห่งชีวิต ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า หลักพุทธธรรมเป็นหลักธรรมที่มีความเป็นระบบ มีเหตุผล (reason) และมีเหตุและผล (cause and effect) และเป็นหลักแห่งการกระทำ มิใช่หลักแห่งการอ่อนน้อม แต่ต้องกระทำและมีความเพียรในการกระทำ จึงจะได้ผลตามความต้องการ พุทธธรรมมุ่งผลในทางปฏิบัติให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ๆ ในโลกนี้ และเริ่มตั้งแต่บัดนี้ ความรู้ในหลักพุทธธรรมเป็นสิ่งที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสภาพและระดับชีวิตอย่างไร ก็สามารถเข้าใจและนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ตามสมควรแก่สภาพและระดับชีวิตนั้น ๆ โดยทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันโดยธรรมชาติที่จะเข้าถึงผลสำเร็จแห่งการปฏิบัติ (ตามหลัก) ธรรม

มัชฌิมนิกาย : หลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ ²

หลักธรรมที่สำคัญและน่ารู้ในหมวดมัชฌิมนิกายมีดังต่อไปนี้

1. ชั้นที่ 5 : ส่วนประกอบ 5 อย่างของชีวิต

พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายนั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไป ให้หมดก็จะมีพบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ การพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่นั้น ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่ามีอยู่ในฐานะมีส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมเข้าด้วยกัน ตัวอย่างง่าย ๆ ที่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) มักยกมากล่าวให้เข้าใจหลักดังกล่าวข้างต้นก็คือ "รถ" กล่าวคือ เมื่อนำส่วนประกอบต่าง ๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่า "รถ" แต่ถ้าแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกัน ก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ มีแต่ส่วนประกอบทั้งหลาย และแม้แต่ส่วนประกอบย่อยแต่ละอย่างก็เช่นกัน ก็มีอยู่ หรือปรากฏขึ้นโดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อย ๆ ต่อ ๆ ไปอีก และหาตัวตนที่แท้ไม่พบเช่นเดียวกัน

พุทธธรรมได้แสดงส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านั้นเป็นอย่างไร โดยเฉพาะในเรื่อง ส่วนประกอบของชีวิต พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า "สัตว์" "บุคคล" หรือว่า "มนุษย์" ออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ได้ 5 ประเภท หรือ 5 หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ หรือ ชั้นที่ 5 คือ

² สรุปรจาก พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 15-565.

1. รูป (corporeality) ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

2. เวทนา (feeling หรือ sensation) ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง 5 และทางใจ เวทนาเป็นการเสวยอารมณ์^๓ หรือ การเสพสของอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เวทนา จัดอยู่ในจำพวกวิบากไม่ตีไม่ชั่ว โดยลำพังตัวของมัน

3. สัญญา (perception) ได้แก่ ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือ กำหนดรู้ อากาการเครื่องหมาย ลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์ (object) นั้น ๆ ได้

4. สังขาร (mental formations หรือ volitional activities) ได้แก่ องค์ประกอบ หรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ตีหรือชั่วหรือเป็น กลาง ๆ ประชุมปรุงการตรึงตรึงนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ครีธา สติ หิริ โอตตัปปะ เมตตา กรุณา ปัญญา โมหะ โลภะ มานะ ทิฐิ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือ เครื่องปรุงของกรรม คือ ปรุงแต่ง ความนึกคิด การพูด การทำให้เกิดกรรมทางกายวาจาใจ

5. วิญญาณ (consciousness) ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และ ทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การได้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้ อารมณ์ทางใจ วิญญาณเป็นความรู้ประเภทอินทรีย์ คือ เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามขันธ์ อื่น ๆ และเกี่ยวข้องกับนามขันธ์อื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็น

^๓ คำว่า "อารมณ์" ในหลักพุทธธรรม มีความหมายในทางธรรม หมายถึง สิ่งที่ถูกจิตรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรับรู้โดยอาศัยทวารทั้ง 6 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่าง ๆ)

ความรู้ต้น คือ เป็นความรู้เริ่มแรก เช่น เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญาณขึ้น) จึงมีความรู้สึกตามมา (เวทนา), จึงจะกำหนดได้ว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งนั้น (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร), ที่รู้ตาม คือ รู้คู่ไปตามกิจกรรมของขั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ, รู้สึกสุข (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาณ) ไม่เหมือนกัน) เป็นต้น นอกจากนั้น วิญญาณยังเป็นความรู้ต่างจำเพาะ หรือรู้แยกต่าง ซึ่งต้องมีวิญญาณ หรือความรู้แยกต่างก่อน สัญญาจึงทำหน้าที่ของตนได้ นั่นคือ เพราะวิญญาณรู้เห็นความแตกต่างนั้น อยู่สัญญาจึงหมายรู้อาการที่แตกต่างนั้นได้ว่า เป็นสิ่งนั้น สิ่งนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่าง ๆ นั้น ขั้นทั้ง 5 อาศัยซึ่งกันและกัน รูปธรรมเป็นส่วนกาย นามขั้นทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติ และประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี และในส่วนของนามขั้น 4 นั้น มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และส่งอิทธิพลเป็นปัจจัยแก่กัน โดยดำเนินไปตามกระบวนการธรรมดังนี้

เพราะผัสสะ (เช่น ตา + รูป + วิญญาณ) เป็นปัจจัย การเสวยอารมณ์ (เวทนา)

จึงมี บุคคลใดเสวยอารมณ์ใด ย่อมหมายรู้อารมณ์นั้น (สัญญา)
หมายรู้อารมณ์ใด ย่อมตริตริกอารมณ์นั้น (สังขาร)... เป็นต้น

จะสังเกตได้ว่า เวทนามีบทบาทสำคัญ เป็นเสมือนตัวล่อ หรือชักจูงใจเหมือนผู้คอยเสนอให้เอาหรือไม่เอา หรือหลีกเลี่ยงอะไร สัญญาเหมือนผู้สะสมเก็บข้อมูลหรือวัตถุดิบ สังขารเหมือนผู้นำเอาข้อมูลหรือวัตถุดิบไปปรุงแปรตระเตรียมทำการ วิญญาณเหมือนเจ้าของโรงงาน ใครจะทำอะไรคอยรับรู้อะไรไปหมด เป็นทั้งผู้เปิดโอกาสให้มีการทำงานและเป็นผู้รับผลของการทำงาน

การแสดงขั้นที่ 5 นี้ มุ่งให้เห็นว่า ชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่าง ๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่าง ๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นก็ไม่มี เมื่อมองเห็นเช่นนี้ก็จะสามารถถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ดังนั้น ขั้นที่ 5 จึงแสดงถึงความเป็นอนัตตา นอกจากนั้น การมองแบบแยกส่วนประกอบอย่างวิธีขั้นที่ 5 ยังเป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะล้วน ๆ ของมัน หรือมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มิใช่มองเห็นตามที่อยากหรือไม่อยากให้มันเป็น ซึ่งนับว่าเป็นการเข้าถึงจุดหมายที่ต้องการของพุทธธรรม และหลักขั้นที่ 5 คือ การไม่ยึดมั่นถือมั่น การไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายด้วยการใช้ทัศนหาอุปาทาน แต่เข้าไปเกี่ยวข้องกับจัดการด้วยปัญญา

2. อายุตนะ 6 : แคนรับรู้อายุและเสพเสวยโลก

อายุตนะ แปลว่า ที่ต่อ หรือแคน หมายถึง ที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แคนเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า ทางรับรู้มี 6 อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ที่ว่า ต่อ หรือเชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ นั้น คือ ต่อ หรือเชื่อมต่อกับโลก กล่าวคือสภาพแวดล้อมภายนอก แต่โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วน ๆ ด้าน ๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมีแคน หรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่าจำนวนอายุตนะ 6 ดังนั้น อายุตนะ 6 จึงมีคู่ของมันอยู่ในโลกเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้สำหรับแต่ละอย่าง ๆ โดยเฉพาะสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือลักษณะอาการต่าง ๆ ของโลกเหล่านั้น เรียกชื่อว่า อายุตนะเหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้หรือเป็นแหล่งความรู้เช่นเดียวกัน แต่เป็นฝ่ายภายนอก เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสนท่านเรียกอายุตนะพวกแรกว่า "อายุตนะภายใน" (แคนต่อความรู้ฝ่ายภายใน) และเรียกอายุตนะพวกหลังนี้ว่า "อายุตนะภายนอก" (แคนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก) อายุตนะภายนอก 6 อัน ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า "อารมณ์" แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาห้วงอยู่ หรือสิ่งสำหรับยึดห้วงของจิต แปลง่าย ๆ ว่า สิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ (ภายใน) เป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ (อายตนะภายนอก) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่าง ๆ ขึ้น เช่น ตากระทบรูป เกิดความรู้เรียกว่าเห็น หูกระทบเสียงเกิดความรู้เรียกได้ยิน เป็นต้น ความรู้จำเพาะแต่ละด้านนี้เรียกว่า "วิญญาณ" แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้อารมณ์ ดังนั้น จึงมีวิญญาณ 6 อย่าง เท่ากับอายตนะและอารมณ์ 6 คู่ เช่น ถ้าจะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างอายตนะ 6 อารมณ์ 6 และวิญญาณ 6 มี ดังนี้ จักขุ (ตา) เป็นแดนรับรู้ รูป (อารมณ์) แล้วเกิดความรู้ คือ เห็น (จักขุวิญญาณ) โสตะ (หู) เป็นแดนรับรู้ เสียง (อารมณ์) แล้วเกิดความรู้ คือ ได้ยิน (โสตวิญญาณ) เป็นต้น

เมื่อองค์ประกอบทั้ง 3 คือ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เกิดขึ้นครบทั้ง 3 ก็จะทำให้เกิดการรับรู้ขึ้น การรับรู้นี้ ภาษาธรรม เรียกว่า "ผัสสะ" หรือ "สัมผัส" หมายถึง การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ กล่าวอย่างง่าย ๆ คือ ผัสสะก็คือ การรับรู้นั่นเอง กล่าวซ้ำอีกครั้งว่า ผัสสะจะเกิดได้ ต้องครบองค์ประกอบทั้ง 3 ถ้าหากขาดสิ่งใดไป ผัสสะก็จะไม่เกิด เช่น เวลาจดจ่อกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เมื่อรูปและเสียงที่ผ่านเข้ามาอยู่ในวิสัยที่จะเห็น จะได้ยิน แต่หาได้เห็น หาได้ยินไม่ นั่นแสดงว่า อายตนะ และอารมณ์เข้าถึงกันแล้ว แต่วิญญาณไม่เกิดขึ้น เช่นนี้ก็ยังไม่เรียกว่า ผัสสะ หรือการรับรู้ได้เกิดขึ้น

ผัสสะ เป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการรับรู้ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว กระบวนการก็ดำเนินต่อไป เริ่มแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น เรียกความรู้สึกนี้ว่า "เวทนา" แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสวยรสของอารมณ์ เวทนาแบ่งตามคุณภาพจะมี 3 อย่าง คือ

1. สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ถูกใจ
2. ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
3. อทุกขมสุข ไม่ทุกข์ ไม่สุข คือ เรื่อย ๆ เฉย ๆ

เมื่อเกิดเวทนากระบวนการขั้นต่อไป คือ การจำได้ (สัญญา) การนำอารมณ์นั้นไปคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ตลอดจนการแสดงออกต่าง ๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ

ในกระบวนการดังกล่าว จุดที่น่าสนใจและสำคัญ คือ ช่วงกระบวนการที่สืบทอดต่อจากผัสสะ โดยมีเวทนาเป็นองค์ธรรมที่มีบทบาทสำคัญ และเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ หรือที่ดี ที่เป็นกุศลกับกระบวนการสังสารวัฏ หรือที่ชั่ว ที่เป็นอกุศล กล่าวคือ เมื่อกระบวนการมาถึงจุดของเวทนา ถ้าเวทนาเป็นเพียงองค์ประกอบย่อย ๆ อย่างหนึ่งที่จะช่วยให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องสมบูรณ์ เวทนาไม่ครอบงำจนส่งผลถึงการเกิดสังขารปรุงแต่ง แต่เป็นผู้สละที่รับรู้ความเป็นจริงเท่านั้น ผลที่ออกมาจะเป็นกระบวนการรับรู้ที่บริสุทธิ์ และสามารถนำไปสู่พฤติกรรม หรือการกระทำแห่งความดี และเป็นกุศลไม่ตกภายใต้การครอบงำแห่งกิเลส ตัณหาที่จะมาพร้อมกับเวทนาได้ และในทางกลับกันในกระบวนการแบบสังสารวัฏ เวทนาเป็นปัจจัยตัวเอกที่มีอิทธิพลครอบงำความเป็นไปของกระบวนการทั้งหมด กล่าวได้ว่ามนุษย์จะคิดปรุงแต่งอย่างไร และทำการอะไร ก็เพราะเวทนาและเพื่อเวทนา มนุษย์จะมีได้หยุดอยู่เพียงแต่เป็นผู้รับรู้อารมณ์เรณูรู้โลก เพื่อเกี่ยวข้องกับจัดการกับโลกอย่างได้ผลดีเท่านั้น แต่ก้าวไปสู่ความเป็นผู้เสพเสวยโลกด้วย มนุษย์จะใช้อายตนะเพื่อมุ่งรับรู้เฉพาะความรู้ที่จะทำให้ตนได้เสพเสวยอารมณ์ร่อยของโลกลเท่านั้น และการกระทำและพฤติกรรมต่าง ๆ ที่ตามมา ก็เป็นการกระทำเพื่อแสวงหาและให้ได้มาซึ่งอารมณ์สำหรับเสพเสวย ซึ่งจะเป็นการง่ายที่จะกระทำความชั่ว, หรือสิ่งอกุศล เพื่อสนองตอบต่อเวทนานั้น ๆ เป็นการหมกตมุ่นเวียนในสังสารวัฏ ซึ่งการจะแก้ไขหรือป้องกันนั้น ก็คือ ต้องรักษาจิตให้ดำรงอยู่ในอุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง มีจิตราบเรียบเที่ยงตรงไม่เอนเอียงไม่ให้ถูกอำนาจกิเลสเข้าครอบงำได้ และจะให้ดีต้องป้องกันตั้งแต่ช่วงแรกสุด คือ ตอนที่อายตนะรับอารมณ์ โดยให้มีสติเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก โดยให้หลักอินทรีย์สังวร คือ สำรวมอินทรีย์ หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ไม่ปล่อยใจถือไปตามนิมิตหมายต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความติดพันขุ่นเคืองชอบใจไม่ชอบใจซึ่งการจะทำเช่นนี้ได้ต้องมีการฝึกฝนอยู่เสมอ อินทรีย์สังวรจัดเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกน คือ สติ ซึ่งอยู่ในจำพวกสมาธิ นอกจากนี้มีหลักธรรมในขั้นปัญญาที่สามารถนำมาใช้เป็นข้อปฏิบัติในเรื่องนี้ได้ คือการใช้โยนิโสมนสิการ หลักการนี้ใช้ในช่วงต้นแล้ว โดยให้พิจารณาอารมณ์นั้น เพื่อเกิดความรู้เท่าทันในอารมณ์นั้น ๆ

3. ไตรลักษณ์ : ลักษณะโดยธรรมชาติ 3 อย่างของสิ่งทั้งปวง

มีหลักธรรมใหญ่อยู่ 2. หมวด ที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์ และปฏิจลสมุปบาท ความจริงธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน กล่าวคือ ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งปรากฏให้เห็นว่า เป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตามหลักปฏิจลสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจลสมุปบาท ก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแส จนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์

กฎธรรมชาตินี้เป็นธรรมชาติ คือ ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมจิติ คือ ภาวะที่ตั้งอยู่ หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมนิยาม คือ กฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดาไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใด ๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลกปัจจุบันคั้งพุทธพจน์ที่ว่า

"ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักไตรลักษณ์นั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบตั้งเป็นหลักเปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา..."

ความหมายไตรลักษณ์มีดังนี้

1. อนิจจตา (impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค แสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนิจจตาไว้อย่างเดียวว่า "ชื่อว่า เป็นอนิจจัง โดยความหมายว่า เป็นของลื่นไป ๆ (ขยฺหฺเรณ)" หมายความว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่นเมื่อนั้น เช่น รูปธรรมในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงปัจจุบันนี้

รูปในขณะนั้น ก็ดับไปที่นี้ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั้นเองไม่ยืน
อยู่ถึงเวลาต่อไปอีก เป็นต้น

ความเป็นอนิจจังนั้นก็ด้วยเหตุผล 4 อย่าง คือ

1. เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี
2. เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อย ๆ
3. เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
4. เพราะแย้งต่อความเที่ยง โดยสภาวะของตัวมันเองปฏิเสธความ

เที่ยงอยู่ในตัว

2. ทุกขตา (conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและ
สลายตัว ภาวะที่กกดันผืน และขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้น
เปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่
ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้
เข้าไปอยากไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน

ความเป็นทุกขตานี้ก็ด้วยเหตุผล 6 อย่าง คือ

1. เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือ ถูกบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับ
สิ่งที่ประกอบอยู่ด้วย หรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง
2. เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือ คงทนอยู่ไม่ไหว คือ คงอยู่ในสภาพเดิม
ไม่ได้จะต้องเปลี่ยนแปลง
3. เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือ เป็นที่รองรับของความทุกข์ เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด
เกิดทุกข์
4. เพราะแย้งต่อความสุข คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความสุขหรือ
กีดกันความสุขอยู่ในตัว จริง ๆ แล้วความสุขเป็นแค่ระดับของความทุกข์ระดับหนึ่งเท่านั้นเอง
5. เพราะเป็นของปรุง คือ มีสภาพที่ขึ้นต่อปัจจัย ไม่เป็นของคงตัว
6. เพราะโดยสภาพมันเอง มีสภาพที่แตกเผาให้กร่อนโทรมย่อยสลายไป

3. อนัตตตา (soullessness หรือ non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง ในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ตามรรค แสดงอรรถ (ความหมาย) ของอนัตตาไว้อย่างเดียวว่า "ชื่อว่าเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่มีสาระ (อสารกฎฐน)" หมายถึง ไม่มีแก่นสาร ไม่มีแก่นหรือไม่มีแก่น หมายความว่า ไม่มีสิ่งซึ่งเป็นตัวแท้ที่ยืนยงคงตัวอยู่ตลอดไป กล่าวคือ สิ่งทั้งปวงที่ปรากฏเป็นต่าง ๆ นั้น เมื่อวิ.เคราะห์ตามสภาวะถึงที่สุดแล้วหาใช้มีตัวแท้ตัวจริงที่คงที่คงตัวยั่งยืนอยู่อย่างดั่งที่เรียกชื่อกันว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ แต่เป็นเพียงกระบวนการแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย หรือกระบวนการแห่งรูปธรรม และนามธรรมที่เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมหรือประมวลกันเข้า และองค์ประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่าง ๆ ล้วนมีการเกิดขึ้น และความเสื่อมสลายเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์สืบเนื่องส่งทอดเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน

เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ ประชุมกันเข้าและสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กัน ปรากฏเป็นภาพรวมอย่างหนึ่ง ๆ ขึ้น มนุษย์ก็จะตั้งชื่อเรียกภาพรวมนั้น เช่นว่า คน ม้า รถ เป็นต้น แต่ชื่อเหล่านั้นเป็นเพียงคำเรียกขานที่สมมติกันขึ้นใช้เพื่อความสะดวกในการสื่อสารเท่านั้น มันหาใช่เป็นสภาวะที่มีอยู่แท้จริงไม่ คือ มันไม่มีตัวตนอยู่จริงต่างหากจากส่วนประกอบที่มารวมกันเข้านั้น ถ้าแยกส่วนทั้งหลายออกจากกัน ก็จะมีเพียงส่วนประกอบแต่ละหน่วยที่มีชื่อเรียกเฉพาะอย่าง ๆ ของมันอยู่แล้ว หากตัวตนของภาพรวมที่ตั้งชื่อให้มันไม่พบ ชื่อที่ตั้งให้แก่ภาพรวมนั้นเป็นตัวตนสมมติที่สร้างขึ้นซ้อนสภาวะที่เป็นจริง

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

ความเป็นอนัตตานั้นก็ด้วยเหตุผล 4 ประการ คือ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1. เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า คือ ปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ เป็นบุคคล
2. เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือ ไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ มันเป็นเพียงกระบวนการเองล้วน ๆ เป็นไปโดยลำพังตามเหตุปัจจัย
3. เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมัน

4. เพราะแข็งต่ออค์ตา คือ โดยสภาวะมันเองก็ปฏิเสธอค์ตาอยู่ในตัว
5. เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่าง ๆ คือ เกิดจากส่วนประกอบย่อย ๆ ทั้งหลายมาประชุม หรือประมวลกันขึ้น
6. เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของผู้ใด

กล่าวโดยภาพรวมคุณค่าของหลักไตรลักษณ์ ต่อการปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวันมีดังนี้

1. พิจารณาพุทธพจน์ที่กล่าวว่า "สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบวางแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข" จากพุทธพจน์ สอนเรา ให้รู้เท่าทันความจริงของสิ่งทั้งหลาย ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จิตใจไม่ถูกครอบงำบีบบังคับจากการเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลาย ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา คุณค่านี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจ เป็นระดับโลกกุตตระ
2. พิจารณาพุทธพจน์ที่กล่าวว่า "สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม"⁴ พุทธพจน์นี้ชี้ถึงคุณค่าในด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่เพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเองและผู้อื่น และเมื่อรู้ความจริงตามหลักไตรลักษณ์แล้ว เมื่อต้องการความสำเร็จในกิจต่าง ๆ ก็ต้องถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท กระตือรือร้น กระตุ้นตัวเองให้เร่งรัดขวนขวาย ทำสิ่งที่ควรทำ เว้นสิ่งที่ควรเว้น ไม่ละเลยรอช้าไม่ปล่อยเวลา

⁴ พุทธพจน์นี้เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้า ถือกันว่ามีค่าสำคัญอย่างมาก

และโอกาสให้สัญญาเปล่า คุณค่าข้อนี้เป็นระดับโลกียะ^๕

4. ปฏิจจสมุปบาท : การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมี

หลักปฏิจจสมุปบาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิด - ตันของทุกข์ หรือหลักปฏิจจสมุปบาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด-ดับของทุกข์เท่านั้นเอง คำว่าทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่น ๆ เช่น ไตรลักษณ์ และ อริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน เมื่อทำความเข้าใจคำว่าทุกข์ในพุทธธรรม ให้ลัดความเข้าใจแคบ ๆ ในภาษาไทยทิ้งเสียก่อนและพิจารณาใหม่ตามความหมายกว้าง ๆ ของพุทธพจน์ที่แบ่งทุกข์ตาเป็น 3 อย่าง ดังนี้

1. ทุกขทุกข์ตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ เรียกว่า ทุกขเวทนา

2. วิปริณามทุกข์ตา ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือ ภาวะที่ตามปกติก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจางหรือเลือนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๕ สามารถดูรายละเอียด เรื่อง ความไม่ประมาทเพิ่มเติมในพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ พ.ศ. 2532 หน้า 70/40-70/51 .

3. สังขารทุกขตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น 5 (รวมถึงมรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเองอยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกข์เวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างทื่อ ๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา ทุกข์ในข้อนี้เป็นสิ่งสำคัญที่ควรใส่ใจเป็นพิเศษ

หลักปฏิจจนุปบาท แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่าง ๆ ได้คือ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิมสุด พุทธอีกนัยหนึ่งว่าอาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ มีความเจริญ ความเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มีมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ เหตุปัจจัยต่าง ๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงคลุมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของสิ่งทั้งหลาย

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์ หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิดเดิมสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ แล้วกำหนดหมายสิ่งต่าง ๆ คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เรียกได้ว่าเป็นสัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้นความ

คิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียวไม่สืบสาวต่อไปอีก ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปชงงกติดตัน และคิดในด้านที่ขัดกับ กฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลายอย่างหนึ่ง

พุทธพจน์ ที่เป็นตัวบทแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น แยกได้เป็น 2 ประเภท คือ ที่แสดงเป็นกลาง ๆ ไม่ระบุชื่อหัวข้อปัจจัยอย่างหนึ่ง กับที่แสดงเจาะจงระบุชื่อหัวข้อปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งสืบทอดต่อกัน โดยลำดับเป็นกระบวนการอย่างหนึ่ง

หลักทั้ง 2 อย่างนั้น แต่ละอย่างแบ่งออกได้เป็น 2 ตอน คือ ตอนแรกแสดง กระบวนการเกิด ตอนหลังแสดงกระบวนการดับ เป็นการแสดงให้เห็นแบบความสัมพันธ์ 2 นัย ตอนแรกที่แสดงกระบวนการเกิดเรียกว่า สมุทวาร และถือว่าเป็นการแสดงตามลำดับ จึง เรียกว่า อนุโลมปฏิจจสมุปบาท เทียบในอริยสัจเป็นข้อที่ 2 คือ ทุกขสมุทัย ตอนหลังที่แสดง กระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร และถือว่าเป็นการแสดงย้อนลำดับจึงเรียกว่า ปฏิโลม ปฏิจจสมุปบาทเทียบในหลักอริยสัจเป็นข้อที่ 3 คือ ทุกขนิโรธ

แสดงตัวบททั้ง 2 อย่าง ดังนี้

1) หลักทั่วไป

ก. อิมสมิ สติ อิทิ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิทิ อูปุปฺปชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
ข. อิมสมิ อสติ อิทิ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสฺส นิโรธา อิทิ นิรุชฺชติ	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า อิทิปัจจยตา

2) หลักแจงหัวข้อ หรือ หลักประยুক্ত

ก. อวิชาปจฺจยา สงฺขารา	เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญฺญาณจึงมี
วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป	เพราะวิญฺญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
นามรูปปจฺจยา สฬายตณิ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
สฬายตณปจฺจยา ผลุสฺส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผลุสสะจึงมี

ผลสุบัจจยา เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เวทนาบัจจยา ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตณฺหาจึงมี
ตณฺหาบัจจยา อูปาทานํ	เพราะตณฺหาเป็นปัจจัย อูปาทานจึงมี
อูปาทานบัจจยา ภโว	เพราะอูปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
ภวบัจจยา ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
ชาติบัจจยา ชรามรณํ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

.....

โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภูวนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
 เหวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกขกฺขนฺตสฺส สมฺทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

ข. อวิชชาสย เตวว อเสสวिरาคินโรธา เพราะอวิชชาสำรอกดับไป

ไม่เหลือ

สังขารนิโรโธ	สังขารจึงดับ
สังขารนิโรธา วิญญานนิโรโธ	เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
วิญญานนิโรธา นามรูปนิโรโธ	เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนิโรธา สฬายตนิโรโธ	เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
สฬายตนิโรธา ผลุสนิโรโธ	เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
ผลุสนิโรธา เวทนานิโรโธ	เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ	เพราะเวทนาดับ ตณฺหาจึงดับ
ตณฺหานิโรธา อูปาทานนิโรโธ	เพราะตณฺหาดับ อูปาทานจึงดับ
อูปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ	เพราะอูปาทานดับ ภพจึงดับ
ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ	เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
ชาตินิโรธา ชรามรณ	เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

.....

โลกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฺฌนติ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ

เอเวเมตสลุส เกวลสลุส ทกขกฺขนธสลุส นิโรโธ โหติ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน 12 หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ หรือ the first cause) การยกเอาอวิชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่งไม่ได้หมายความว่า อวิชาเป็นเหตุเบื้องต้น หรือมูลการณของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้งหัวข้อเพื่อความสะดวกในการทำความเข้าใจ โดยตัดตอนยกเอาองค์ประกอบอันใดอันหนึ่งที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุดขึ้นมาตั้งเป็นลำดับที่ 1 แล้วก็นับต่อไปตามลำดับ

องค์ประกอบ 12 ข้อของปัจจุสมุปบาทนั้น นับตั้งแต่อวิชา ถึง ชรามรณะ เท่านั้น (คือ อวิชา -->สังขาร -->วิญญาณ -->นามรูป -->สฬายตนะ -->ผัสสะ-->เวทนา -->ตัณหา -->อุปาทาน -->ภพ -->ชาติ -->ชรามรณะ) ส่วน โสภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผลสม เกิดแก่ผู้มีอัสวกิเลสเมื่อมีชรามรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอาสวะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชาหมุนวงจรต่อไปอีก

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า "เหตุ" ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น เป็นปัจจัยแต่ละอย่างและการเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาลหรือเทศะ เช่น พันธ์กระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น

คำจำกัดความองค์ประกอบหรือหัวข้อตามลำดับ

1. อวิชา = ความไม่รู้ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค (อริยสัง 4) และ (ตามแบบอภิธรรม)
ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-ทั้งหนก่อนหนหน้า-ปัจจุสมุปบาท
2. สังขาร = กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร และ (ตามนัยอภิธรรม)
ปญฺญาภิสังขาร อปญฺญาภิสังขาร อาเนชยาภิสังขาร

3. วิญญาณ = จักขุ~โสตะ~ฆานะ~ชีวหา~กาย~มโนวิญญาณ (วิญญาณ 6)
4. นามรูป = นาม (เวทนา สัมมุตตา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนา ชั้นที่ สัมมุตตาชั้นที่ สังขารชั้นที่) + รูป (มหากุต 4 และรูปที่อาศัยมหากุต 4)
5. สฬายตนะ = จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กายมโน-ใจ
6. ผัสสะ = จักขุสัมผัส~โสตะ~ฆานะ~ชีวหา~กาย~มโนสัมผัส (สัมผัส 6)
7. เวทนา = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโนสัมผัส (เวทนา 6)
8. ตัณหา = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สัททตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา (ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โภจัญญัตตัณหา (ในสัมผัสทางกาย) อัมมตัณหา (ในธรรมารมณ์) (ตัณหา 6)
9. อุปาทาน = กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสต่าง ๆ) ทิฏฐอุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือ ความเห็นลัทธิทฤษฎีต่าง ๆ) สิลัพพอุปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธิดี) อัตตวาอุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตาสร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)
10. ภพ = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง = กรรมภพ (ปญญาภิสังขาร) อปญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับอุปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัมมุตตาภพ อสัมมุตตาภพ เนวสัมมุตตานาสัมมุตตาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปญฺจโวการภพ)
11. ชาติ = ความปรากฏแห่งชั้นที่ทั้งหลายการได้มาซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ๆ
12. ชรามรณะ = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่อมอินทรีย์) กับ มรณะ (ความสลายแห่งชั้นที่ ความขาดชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ๆ

5. หลักกรรม

หลักกรรม หรือกฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติข้อหนึ่ง^๕ คือ กรรมนิยาม ซึ่ง เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ เป็นกระบวนการก่อการกระทำและการให้ผล ของการกระทำ

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัด ความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม ดังนั้น กล่าวโดยสรุปได้ว่าถ้ามองตัวแท้จริงของกรรมแล้ว กรรมก็คือเจตนาอันได้แก่ เจตน์จำนง

-
- ^๕ ในคัมภีร์อภิธรรมรูนอร์รัตนกถา แบ่งกฎธรรมชาติ หรือนิยามเป็น 5 อย่าง คือ
1. อุตุนิยาม (physical inorganic order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏ การแผ่ผ่านวัตถุ เกี่ยวกับอุณหภูมิ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศ และฤดูกาล ในทางอุตุนิยม อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์
  2. พืชนิยาม (physical organic order) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการ สืบพันธุ์รวมทั้งพันธุ์กรรม
  3. กรรมนิยาม (order of act and result) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับ พฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ
  4. จิตตนิยาม (psychic law) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของ จิต
  5. ธรรมนิยาม (order of the norm) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย

ความจงใจ การเลือกคัดตัดสิน มุ่งหมายที่จะกระทำ หรือล้งนำที่เป็นตัวกระทำกรมนั้นเอง เจตนาหรือเจตน์จำนงนี้เป็นตัวนำ บังชี้ และกำหนดทิศทางแห่งการกระทำทั้งหมดของมนุษย์ เป็นตัวการหรือเป็นแกนนำในการริเริ่ม - ประชุมแต่ง สร้างสรรค์ทุกอย่าง จึงเป็นตัวแท้ของกรรม และเมื่อมองเข้าไปที่ภายในกระบวนการแห่งชีวิตของบุคคลแต่ละคน จะเห็นกรรมในแง่ตัวประกอบซึ่งมีส่วนร่วมอยู่ในกระบวนการแห่งชาติ กรรมในแง่นี้ตรงกับคำว่า สังขาร ซึ่งแปลกันว่า สภาพที่ปรุงแต่งจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือให้เป็นกลาง ๆ ปรุงแปรการตริตริกนึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา เป็นกรรมแบบต่าง ๆ ถ้าจะแปลง่าย ๆ สังขารก็คือเจตนาทั้งหลายนั่นเอง ถ้ามองชีวิตที่ด้านนอกอย่างเป็นหน่วยรวม หน่วยหนึ่ง ๆ ตามที่สมมติเรียกกัน กรรมในแง่นี้ก็คือ การทำ การพูด การคิด หรือการคิดนึก และการแสดงออกทางกายวาจา หรือความประพฤติที่เป็นไปต่าง ๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบเก็บเกี่ยวผลเป็นส่วนตัว และนอกจากนั้น มองกว้างออกไปอีก คือมองในแง่กิจกรรมของหมู่มนุษย์ ได้แก่ กรรมในความหมายของการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของมนุษย์ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตน์จำนง การคิดปรุงแต่ง สร้างสรรค์ ซึ่งทำให้เกิดความเป็นไปในสังคมนมนุษย์อย่างที่เป็นที่เห็นกันอยู่

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้เป็น 2 อย่าง คือ

1. อุกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ
2. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

แต่ถ้าจำแนกตามทวารคือทางที่ทำการกรรม หรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น 3 คือ

1. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย
2. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา

3. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

ในกรรมทั้ง 3 นั้น มโนกรรมสำคัญที่สุด ก็เพราะเป็นจุดเริ่มต้น คนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำ คือ แสดงออกทางกายและวาจา ดังนั้น วจีกรรมและกายกรรม จึงขยายออกมาจากมโนกรรมนั่นเอง และที่ว่ามีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด ก็เพราะว่ามโนกรรมรวมถึง ความเชื่อถือ ความเห็น ทฤษฎี แนวความคิดและค่านิยมต่าง ๆ ที่เรียกว่าทิวฐิ ทิวฐินี้เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมทั่ว ๆ ไปของบุคคล ความเป็นไปในชีวิตของบุคคลและคติของสังคมทั้งหมด ถ้าเป็นมิจฉาทิวฐิ การดำริพูดจาและทำการก็ดำเนินไปในทางผิดเป็นมิจฉาไปด้วย ถ้าเป็นสัมมาทิวฐิ การดำริ พูดจาและทำการต่าง ๆ ก็ดำเนินไปในทางถูกต้องเป็นสัมมาไปด้วย

อนึ่ง พึงทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่าเจตนาอีกสักเล็กน้อย เจตนาในทางธรรม มีความหมายละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจกันทั่วไปในภาษาไทย กล่าวคือ ในทางธรรมคือ ตามหลักกรรมนี้ การกระทำการพูดที่แสดงออกภายนอกโดยจงใจก็ดี ความคิดต่าง ๆ แม้เล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เกิดขึ้น ๆ ชั่วครู่ชั่วขณะแล้วผ่านไป ๆ ภายในจิตใจก็ดี การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ดี ความรู้สึกและท่าทีของจิตใจต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ได้ประสบทางตา หู จมูก ลิ้น กายและที่ระลึกหรือนึกขึ้นมาในใจก็ดี ล้วนมีเจตนาประกอบอยู่ด้วยทั้งสิ้น เจตนาจึงเป็นเจตน์จำนง ความจงใจ การเลือกอารมณ์ของใจ ตัวนำที่หันเหชักพาทำให้จิตเคลื่อนไหว โน้มโน้มไปหา หรือผลไปจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือมุ่งไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่ง เป็นหัวหน้าเป็นผู้จัดการ หรือตัวเจ้าก็เจ้าการของจิตว่าจะเอาอะไรไม่เอาอะไรกับเรื่องใดอย่างไร เป็นตัวการจัดแจงแต่งวิถีทางของจิต และในที่สุดก็เป็นตัวการปรุงแต่งจิตนั้นให้เป็นไปต่าง ๆ เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็คือกรรมเกิดขึ้นทีหนึ่ง เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้ว ก็มีผลทันที เพราะเมื่อเจตนาเกิดขึ้น ก็คือมิกิจกรรมเกิดขึ้นในจิตแล้ว จิตมีการเคลื่อนไหว หรือไหวตัวแล้ว แม้เป็นเพียงความคิดอะไรเล็กน้อย ซึ่งถึงจะไม่มีผลอะไรสำคัญ แต่ก็ไม่ได้ผลเสียเลย อย่างน้อยก็เป็นละอองกรรมอันละเอียดที่สั่งสมหรือพอกเข้าไว้เป็นเครื่องปรุงแต่งคุณสมบัติของจิตอยู่ภายใน เมื่อมากขึ้น เช่น จิตเสวนาคิดนั้นบ่อย ๆ หรือความคิดนั้นรุนแรงขึ้นจนออกมาภายนอกผลก็แรงขึ้นขยายออกมาเป็นลักษณะนิสัย บุคลิกภาพเป็นต้น รวมความคือเจตน์จำนงคือเจตนาหรือกรรมนั้นแม้เล็กน้อย ก็มีได้ไ้ผล ดังพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า

"กรรมดีหรือชั่วทุกอย่างที่คนสั่งสมไว้ ย่อมมีผล ขึ้นชื่อว่ากรรม แม้จะนิดหน่อย ที่จะว่างเปล่าไปเลย ย่อมไม่มี"

และ "กรรมไม่ว่าดีหรือชั่วย่อมไม่สูญเปล่าเลย" เป็นต้น

การที่กรรมนิยามจะแสดงผลออกมาในระดับของวิถีชีวิต ทำให้มีความเป็นไปต่าง ๆ ประสบผลตอบสนองจากภายนอก อันน่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้างนั้น ในบาลีท่านแสดงหลักไว้ว่า ต้องขึ้นต่อองค์ประกอบต่าง ๆ 4 คู่ คือ สมบัติ 4 และวิบัติ 4

สมบัติ แปลง่าย ๆ ว่า ข้อดี หมายถึงความเพียบพร้อมสมบูรณ์แห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งช่วยเสริมส่งอำนวยโอกาสให้กรรมดีปรากฏผล และไม่เปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล บุคคลนั้น ๆ ว่า ส่วนประกอบอำนวยช่วยเสริมกรรมดี สมบัติมี 4 อย่าง คือ

1. คติสมบัติ สมบัติแห่งคติ ถึงพร้อมด้วยคติ หรือคติให้ คือ เกิดอยู่ในภพภูมิถิ่น ประเทศที่เจริญเหมาะ หรือเกื้อกูล ตลอดจนในระยะสั้น คือ ดำเนินชีวิตหรือไปในถิ่นที่อำนวย

2. อรูปสมบัติ สมบัติแห่งร่างกาย ถึงพร้อมด้วยร่างกาย หรือรูปร่างให้ เช่น มีรูปร่างสวย ร่างกายสง่างาม หน้าตาท่าทางดี น่ารัก น่านิยมเลื่อมใส สุขภาพดีแข็งแรง

3. กาลสมบัติ สมบัติแห่งกาล ถึงพร้อมด้วยกาล หรือกาลให้ คือ เกิดอยู่ในสมัยที่บ้านเมืองมีความสงบสุข ผู้ปกครองดี ผู้คนมีศีลธรรม ยกย่องคนดี ไม่ส่งเสริมคนชั่ว ตลอดจนในระยะสั้น คือ ทำอะไรถูกกาลเวลา ถูกจังหวะ

4. ปโยคสมบัติ สมบัติแห่งการประกอบ ถึงพร้อมด้วยการประกอบกิจ หรือกิจการให้ เช่น ทำเรื่องตรงกับที่เขาคงต้องการ ทำกิจตรงกับความสามารถของตน ทำการถึงขนาดถูกหลักครบถ้วนตามเกณฑ์ หรือเต็มอัตรา ไม่ใช่ทำครึ่ง ๆ กลาง ๆ หรือเหยาะแหยะ หรือไม่ถูกเรื่องกัน รู้จักจัดทำ รู้จักดำเนินการ

ส่วนวิบัติ แปลง่าย ๆ ว่า ข้อเสีย หรือจุดอ่อน หมายถึงความบกพร่องแห่งองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งไม่อำนวยแก่การที่กรรมดีจะปรากฏผล แต่กลับเปิดช่องให้กรรมชั่วแสดงผล บุคคลนั้น ๆ

ว่า ส่วนประกอบของพร่อง เปิดช่องให้กรรมชั่ว วิบัติ มี 4 อย่าง คือ

1. คติวิบัติ วิบัติแห่งคติ หรือคติเสีย คือเกิดอยู่ในภพ ภูมิ ถิ่น ประเทศ สภาพแวดล้อมที่ไม่เจริญ ไม่เหมาะ ไม่เกื้อกูล ทางดำเนินชีวิต ถิ่นที่ไปไม่อำนวย
2. อุปธิวิบัติ วิบัติแห่งร่างกาย หรือรูปกายเสีย เช่น ร่างกายพิการ อ่อนแอ ไม่สวยงาม กิริยา ท่าทางน่าเกลียด ไม่ชวนชม ตลอดจนสุขภาพไม่ดี เจ็บป่วย มีโรครุม
3. กาลวิบัติ วิบัติแห่งกาล หรือกาลเสีย คือเกิดอยู่ในยุคสมัยที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติ ไม่สงบเรียบร้อย ผู้ปกครองไม่ดี สังคมเสื่อมจากศีลธรรม มากด้วยการเบียดเบียน ยกย่องคนชั่ว บีบบังคับดี ตลอดจนทำอะไรไม่ถูกกาลเวลาไม่ถูกจังหวะ
4. ปโยควิบัติ วิบัติแห่งการประกอบ หรือกิจการเสีย เช่น ผักไฟในกิจการ หรือเรื่องราวที่ผิด ทำการไม่ตรงความถนัด ความสามารถให้ความเพียรในเรื่องไม่ถูกต้อง ทำการครึ่ง ๆ กลาง ๆ เป็นต้น

6. แรงจูงใจในพุทธธรรม

แรงจูงใจในการกระทำของมนุษย์ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้

1. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ไม่ดี ไม่สบาย ไม่เกื้อกูลเป็นอกุศล เรียกว่า ตัณหา
2. ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ดีงาม สบาย เกื้อกูลเป็นกุศล เรียกว่า ฉันทะ

ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความแส่นหา ความร้น ความร่า ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้อิ่ม หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับตัณหา คือ ตามหลักปฏิจจนุปบาท ตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีวิชาเป็นมูลราก ตัณหาจะเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ถ้ารู้สึกสุข ก็ยินดี ชื่นชอบ คล้อยตามไปติดใจ ใฝ่รัก อยากได้ ถ้ารู้สึกทุกข์ ก็ยินร้าย ขัดใจ ชัง อยากเลี่ยงหนี หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสีย ถ้ารู้สึกเฉย ๆ ก็เพลิน ๆ เรื่อยเฉื่อยไป อาการอย่างนั้นมันเป็นไปของมันได้เอง โดย

ไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจอะไรเลย จึงอาจพูดอย่างง่าย ๆ ว่า ค้นหา อิงอาศัยเวทนา โดยมีวิชาเป็นตัวหนุน หรือค้นหาแอบอิงเวทนาอยู่บนฐานแห่งวิชา

ในเมื่อค้นหาไฟหรือผูกพันมุ่งหมายเวทนาอย่างนี้ ค้นหาจึงร่นร้นหนีไปหาสิ่งที่ จะให้เวทนาแก่มันได้ และสิ่งที่ค้นหาต้องการ ก็คือสิ่งใดก็ตามที่จะอำนวยเวทนาอันอร่อยซึ่ง ค้นหาชอบสิ่งทั้งหลายที่อำนวยเวทนาได้เมื่อจัดรวมเข้าเป็นประเภทแล้ว ก็มีเพียง 6 อย่าง เรียกว่า อารมณ์ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย) และธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) เฉพาะอย่างยิ่ง อารมณ์จำพวกที่เด่นชัดกว่าเป็นรูปธรรม คือ 5 อย่างแรก ซึ่ง เรียกว่า กามคุณ 5 (ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ) อารมณ์ 6 โดยเฉพาะกามคุณ 5 นี้ เป็นสิ่งที่ค้นหาต้องการ และเป็นที่เกิดของค้นหา โดยนัยนี้ จึงขยาย ความหมายของค้นหาออกไปได้ว่า ค้นหา คือ ความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนา หรือความ กระหายอยากในอารมณ์ที่ชอบใจ หรือในกามคุณทั้งหลาย หรือความกระหายอยากได้อารมณ์ที่ ชอบใจมาเสวยเสวยเวทนาอันอร่อย นุคสัน ๆ ว่าอยากได้หรืออยากเอา

อย่างไรก็ตาม เรื่องของค้นหายังไม่จบเพียงเท่านั้น การเสวยเสวยเวทนาจาก อารมณ์เช่นนั้น ได้สร้างเสริมความรู้สึกอย่างหนึ่งซึ่งสั่งสมขึ้นด้วยความหลงผิด คือความรู้สึกว่า มี ตัวตนหรืออัตตาผู้เสวยเสวยเวทนา เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ค้นหาทุกอย่างจึงมีศูนย์รวมมุ่งมาที่ตัวตน หรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น บทบาทและการทำหน้าที่ของค้นหาเหล่านี้ ได้เป็นตัวกำกับการดำเนินชีวิต ส่วนใหญ่ของมนุษย์ผู้คอยพะเน้าพะนอหล่อเลี้ยงมันไว้ และเทิดทูนให้มันเป็นผู้บังคับบัญชาที่ตน จงรักเชื่อฟัง พร้อมกันนั้น มันก็เป็นแหล่งก่อปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เป็นที่มาของ ความหวัง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง และความ ทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ รวมความว่าค้นหาแยกออกได้เป็น 3 อย่าง หรือ 3 ด้าน คือ

1. ความกระหายอยากได้อารมณ์ที่น่าชอบใจมาเสวยเสวยปรนเปรอตน หรือความ ทะยานอยากในกาม เรียกว่า กามค้นหา
2. ความกระหายอยากในความถาวรมั่นคง มีอยู่คงอยู่ตลอดไป (รวมถึงใหญ่โต โดดเด่น) ของตน หรือความทะยานอยากในภพ เรียกว่า ภพค้นหา เพราะ ได้เสวยเสวยเวทนาที่ขึ้นชอบใจ

3. ความกระหายอยากในความดับสิ้นขาดสูญ (รวมทั้งพรากพ้น บั้นรอน) แห่งตัวตนหรือความทะยานอยากในวิภพ เรียกว่า วิภวตัณหา เพราะไม่ได้เสพละเลย เวทนาที่ขึ้นชอบใจ

ตามกฎแห่งกระบวนการธรรม ตัณหานำไปสู่การแสวงหาที่เรียกเป็นคำศัพท์ว่า ปริเยสนา (จะเรียกสั้น ๆ ว่า เอลนา ก็ได้) คือไปหาไปเอา หรือรับเอา หรือหาทางอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะให้ได้สิ่งที่ต้องการนั้น ๆ มาเสพละเลย ผลสนองการแสวงหา นั่น ก็คือ การได้ มีสิ่งที่ขอย้ำไว้เพื่อให้กำหนดไว้ในใจเป็นสิ่งเตือนความสังเกตอย่างหนึ่งในตอนนี่คือการแสวงหาไม่ใช่สิ่งเดียวกับการกระทำ และอาจจะไม่เกี่ยวข้องหรือไม่ต้องใช้การกระทำเลยก็ได้

กรณีของฉันทะได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า ฉันทะในที่นี้ หมายถึง กุศลธรรม ฉันทะที่เรียกสั้น ๆ ว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ กุศลธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศลธรรม คือ ความพอใจ ความชอบ ความอยากในสิ่งที่ดีงาม กุศลฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศล ได้แก่ สิ่งที่เกิดแก่จิตที่พอใจ สิ่งที่เป็นผลดีเกิดแก่ความเจริญงอกงามในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น ส่วนธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในธรรม ความหมายหลักของธรรมในกรณีนี้มี 2 อย่าง คือ ความจริง (สภาวะธรรมหรือคำสอนที่แสดงสภาวะธรรมนั้น ตรงกับที่บัดนี้ใช้คำว่าสัจธรรม) และความดีงาม สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม (คุณธรรม ปัจจุบัน คู่เหมือนนิยมเรียกส่วนหนึ่งของความหมายนี้ว่า จริยธรรม) ธรรมฉันทะจึงแปลได้ว่า ฉันทะในความจริง ฉันทะในความดีงาม หรือความต้องการความจริง ความต้องการสิ่งที่ดีงาม ความต้องการจริงไปถึงความรู้ คือเท่ากับพูดว่าต้องการรู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวธรรม คือตัวจริง ตัวแท้ ความหมายที่แท้ เนื้อหาสาระที่เป็นแก่นแท้ ภาวะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ตลอดจนความดีงามที่เป็นคุณค่าอันแท้จริงของสิ่งนั้น ๆ ส่วนความต้องการความดีงามก็ไปถึงการกระทำ คือต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น โดยนัยนี้ธรรมฉันทะก็แปลได้ว่า ความใฝ่ความจริง หรือความรักความจริง ความใฝ่ในสิ่งดีงาม หรือรักความดีงาม (ใฝ่ดี รักดี) และกินความถึงความอยากหรืออยากทำ หรือใฝ่รู้ใฝ่ทำ อาจใช้คำสั้น ๆ คำเดียวว่า ความใฝ่ธรรม แล้วให้เข้าใจร่วมกันไว้ว่าคลุมถึงความหมายที่กล่าวมาทั้งหมด

เป็นอันว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ คือ ความจริงและสิ่งที่ดีงาม แล้วมีความหมาย ขยายออกไปว่า ต้องการรู้ความจริงต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามหรือภาวะที่ดีงามเกิดมีขึ้น อยากทำให้สิ่งที่เป็นคนประโยชน์สำเร็จผลเป็นจริงขึ้น ความหมายที่ขยายออกไปนี้แสดงให้เห็นว่า ฉันทะสัมพันธ์กับการกระทำ คือ การกระทำเพื่อให้รู้ความจริง และการกระทำเพื่อสร้างภาวะที่ดีงามหรือทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น ด้วยเหตุนี้ ตามกฎแห่งกระบวนการ ท่านจึงกล่าวว่า ฉันทะนำไปสูุ่ตสาหะ นุดง่าย ๆ ว่า ฉันทะทำให้เกิดการกระทำ (เทียบกับตัณหาซึ่งทำให้เกิดการแสวงหา) พร้อมกันนั้นท่านก็กล่าวถึงมูลฐานของฉันทะว่า มีโยนิโสมนสิการเป็นสมุฏฐาน หมายความว่า ฉันทะเกิดจากโยนิโสมนสิการ (การคิดแยกคาย คิดถุกวิธี รู้จักคิด หรือคิดเป็น) ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ฉันทะอยู่ในกระบวนการฝ่ายปัญญา ฉันทะตั้งต้นเมื่อเริ่มมีการใช้ปัญญา (เทียบกับตัณหาซึ่งอาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัว)

กล่าวโดยสรุปแล้ว สภาพความจริงที่เป็นจุดเริ่มต้นของการพิจารณาอยู่ว่า เป็นธรรมดาของมนุษย์ปุถุชนย่อมยังมีตัณหา การที่จะให้มนุษย์ปุถุชนเหล่านี้ทำการใดโดยไม่มีตัณหาเข้ามาเกี่ยวข้องกับชกุงด้วยเลยนั้น เป็นอันแทบไม่ต้องหวัง สำหรับปุถุชนผู้ดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางสิ่งล่อเร้าเข้ายวน และเรื่องราวกระทบกระทั่งต่าง ๆ โดยยังมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน พรังพร้อมอยู่ภายในคอรอชานรับสิ่งล่อเร้าเป็นต้นนั้นอยู่ตลอดเวลา ถึงจะระมัดระวัง นึกอยากจะใช้ปัญญาเพียงไร ก็อดไม่ได้ที่จะเผลอปล่อยให้ตัณหาได้โอกาสแสดงบทบาทเบาบาง แรงบ้างโจ่งแจ้งหรือไม่ก็แอบแฝง ไม่ที่จุดหรือขั้นตอนแห่งใดก็แห่งหนึ่ง หนทางแก้ไขที่พึงเน้นก็คือการพยายามใช้และปลูกฝังฉันทะที่เป็นความต้องการสิ่งดีงามขึ้นมาให้เป็นตัวชักนำการกระทำให้มากที่สุด แม้แต่เมื่อรู้จักฉันทะบ้างแล้ว แต่ตัณหาซึ่งแรงกล้าเกินไป ก็ยังทนทำการโดยทางดีตามที่สำนักแห่งความดีหรือสังคมกำหนดไว้ให้ตลอดไปไม่ไหว คอยแต่จะหลีกไปหาทางลัดเพื่อให้ได้สิ่งที่ตัณหาต้องการ เรื่องของปุถุชนทั่วไป จึงยังอยู่ในขั้นของการเลือกเอาระหว่างการค้าารอยู่เพียงด้วยแรงตัณหาอย่างเดียว หรือปล่อยให้ตัณหาเป็นตัวนำครอบงำพฤติกรรมส่วนใหญ่กับการที่สามารถเชิดชูฉันทะให้เป็นตัวเด่นขึ้นมา และนำชีวิตให้หลุดพ้นจากอำนาจบงการของอวิชชาตัณหาอุปาทานมากขึ้นโดยลำดับ ข้อควรปฏิบัติก็คือ ถ้าเป็นไปได้ควรให้มีแต่ฉันทะล้วน ๆ แต่ถ้าทำไม่ได้ ยอมให้ตัณหาออกโรง ก็ควรหันเหให้เป็นตัณหาที่หนุนฉันทะคือเป็นปัจจัยแก่ฉันทะ เมื่อสามารถสร้างเสริมฉันทะขึ้นมานำพฤติกรรมของตนได้ ตัณหาก็ก็นอกควบคุมและขัดเกลาไปเอง

ในตัว นี้แหละคือวิธีการละและความคุมต้งหาตามหลักพุทธธรรม ไม่ใช่ไปคุมไปกักกดไปละกันที่อ ๆ
อย่างไม่รู้เรื่องรู้ราวไม่รู้ที่ไปที่มา ซึ่งเป็นการเพิ่มอวิชา ก่อให้เกิดผลร้ายมากกว่าผลดี

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เท่ากับเป็นการเสนอหลักการอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา
ว่าคนเรานี้ โดยธรรมชาติ ย่อมมีแรงจูงใจทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ซึ่งพร้อมที่จะนำออกมาใช้ได้
การกระทำที่ติงาม กิจกรรมทุกอย่างที่เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ ตลอดจนการบรรลุจุดหมาย
สูงสุดของพระพุทธศาสนา จะต้องอาศัยแรงจูงใจฝ่ายดีที่เรียกว่าฉันทะ ทำนองเดียวกับที่การ
กระทำความชั่ว และกิจกรรมที่ก่อปัญหาสร้างความทุกข์ทุกอย่างย่อมถูกกระตุ้นด้วยตัณหาที่มี
อวิชาเป็นมูลราก ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของกระบวนการฝึกอบรมสั่งสอนทุกอย่างไม่ว่าจะ เรียก
ชื่อว่าการศึกษา หรือการปฏิบัติธรรมที่จะต้องช่วยให้บุคคลปลุกฟื้นฉันทะขึ้นมา เป็นพลังชักจูง
การกระทำและนำชีวิตไปสู่จุดหมายที่ติงาม ซึ่งอำนวยประโยชน์สุขที่แท้จริง ทั้งแก่ชีวิตเอง และ
แก่โลกที่แวดล้อมอยู่

มัชฌิมาปฏิปทา : ชื่อปฏิบัติที่เป็นกลางตามธรรมชาติหรือทางสายกลาง⁷

มัชฌิมาธรรมเทศนา คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นกลาง ๆ ตาม
ธรรมชาติ คือ ตามสภาวะที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมันเอง ตามเหตุปัจจัย มัชฌิมาธรรมเทศนาคือ
หมายถึง หลักปฏิจสมุขบาท อันได้แก่ กระบวนการแห่งการเกิดขึ้นพร้อมโดยอาศัยกันและกัน
ของสิ่งทั้งหลาย กระบวนการปฏิจสมุขบาทที่ชี้แจงเรื่องความทุกข์ของมนุษย์นั้น ท่านแสดงไว้
เป็น 2 แบบหรือ 2 สาย สายที่หนึ่งแสดงการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสมุขบาทสมุขวาร
และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสังขัตที่ 2 คือ สมุขวาริยสังขัต สายที่สองแสดงการดับไป

⁷ สรุปรจาก พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยาย
ความ, หน้า 569 - 924.

แห่งทุกข์ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร และจัดเป็นคำจำกัดความของอริยสัจข้อที่ 3 คือ นิโรธอริยสัจ (ตั้งได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อ ปฏิจจสมุปบาท) มัชฌิมนิเทศธรรมเทศนานั้น จึงเป็นเพียงตัวกระบวนการของธรรมชาติดล้วน ๆ กล่าวถึงเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ ไม่ได้ชี้แจงแนะนำรายละเอียดในทางปฏิบัติแต่อย่างใด ดังนั้น ในภาคมัชฌิมาปฏิปทาจะเป็นภาคของการปฏิบัติ เป็นจุดเชื่อมของภาคมัชฌิมนิเทศธรรม และเป็น การปฏิบัติที่สอดคล้องกับกระบวนการของธรรมชาติตามที่มัชฌิมนิเทศธรรมกล่าวไว้

การปฏิบัติ ข้อปฏิบัติ หรือวิธีปฏิบัติ มีศัพท์เฉพาะเรียกว่า ปฏิปทา คำว่าปฏิปทา ในที่นี้มีความหมายจำเพาะหมายถึง ข้อปฏิบัติ วิธีปฏิบัติ หนทาง วิธีการ หรือวิธีดำเนินชีวิตให้ บรรลุถึงความดับทุกข์ ปฏิปทาเช่นนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงกำหนดวางไว้แล้ว โดยสอดคล้องกับ กระบวนการดับทุกข์ที่เป็นมัชฌิมนิเทศธรรมเทศนาตามที่กล่าวแล้วข้างต้น และทรงเรียกปฏิปทานั้นว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ข้อปฏิบัติมีในท่ามกลาง หรือเรียกกันง่าย ๆ ว่าทางสายกลาง หมายถึง ข้อปฏิบัติ วิธีการ หรือทางดำเนินชีวิตที่เป็นกลาง ๆ ตามธรรมชาติ สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ ไม่เอียงเข้าไปหาขอบสุด สองข้างที่ทำให้ติดพันอยู่หรือเลไกลออกไปนอกทาง มัชฌิมาปฏิปทานี้ มีชื่อเรียกอย่างง่าย ๆ ว่า มรรค ซึ่งแปลว่าทาง ทางนี้มีส่วนประกอบ 8 อย่าง (ดังจะกล่าวต่อไป)

มรรคหรือมรรคานี้เป็นวิธีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ คือทำให้เหตุปัจจัยต่าง ๆ ส่งผลสืบต่อกันไปจนสำเร็จเสร็จสิ้นตาม กระบวนการของธรรมชาติในข้อนิโรธ มาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในข้อมรรคต่อไป พูดอีกอย่างหนึ่ง ว่าผ่านจากขั้นรู้ความจริงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติมาสู่ขั้นประยุกต์ ความรู้นั้นจัดวางเป็นระบบวิธี ประพฤติปฏิบัติของมนุษย์

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่ การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

นิโรธ : ดับอวิชชา-->ดับสังขาร-->ดับวิญญาณ ฯลฯ ดับชาติ-->ดับชรามรณะ โสภณ ฯลฯ
อุปายาส = ดับทุกข์

มรรค : สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ -->ดับทุกข์

พุทธพจน์จากปฐมเทศนาหรือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แสดงความหมาย เนื้อหา และจุดหมายของมัชฌิมาปฏิปทาไว้โดยสรุปครบทั้งหมด ที่ควรสังเกตคือ ความเป็นทางสายกลาง (the middle path หรือ middle way) นั้น เป็นเพราะไม่เข้าไปข้องแวะที่ สุดสองอย่าง (แต่ไม่ใช่อยู่กลางระหว่างที่สุดทั้งสอง) คือ

1. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่กับกามสุข (the extreme of sensual indulgence หรือ extreme hedonism)
2. อตตกิลมณานุโยค การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง (the extreme of self-mortification หรือ extreme asceticism)

ทางสายกลางมีหลักที่แน่นอน ความแน่นอนของทางสายกลางนั้น อยู่ที่ความมี จุดหมายหรือเป้าหมายที่แน่ชัด เมื่อมีเป้าหมายหรือจุดหมายที่แน่นอนแล้ว ทางที่นำไปสู่จุดหมายนั้น หรือการกระทำที่ตรงจุด พอเหมาะพอดีที่จะให้ผลตามเป้าหมาย นั้นแหละคือทางสายกลาง เปรียบเหมือนการยิงลูกศรหรือยิงปืนอย่างมีเป้าหมาย จำเป็นต้องมีจุดที่เป็นเป้า การยิงลูกศรคือ การกระทำที่พอเหมาะพอดีให้ลูกปืนหรือลูกศรพุ่งไปสู่จุดที่เป็นเป้า ความเป็นทางสายกลางย่อม อยู่ที่การยิงตรงพอดีสู่จุดที่เป็นเป้านั้น การยิงที่เผลอคลาดพลาดออกไปข้าง ๆ ย่อมไม่ถูกต้องทั้งหมดเมื่อเทียบกับการยิงที่ผิดเผลอคลาดพลาดออกไปข้าง ๆ ทั้งหมดแล้ว จะเห็นว่าจุดหมายที่ ถูกต้องมีจุดเดียวและเป็นจุดกลาง เป็นจุดที่แน่นอน ส่วนจุดที่ผิดพลาดมีมากมายและไม่แน่นอน ล้วนเชวออกไปเสียข้าง ๆ และเส้นทางที่เข้าสู่จุดหมายนั้นก็ เป็นเส้นทางกลางเช่นเดียวกัน ทางที่ถูกต้อง มีจุดหมายมีหลักที่แน่นอนของตนเอง มีโชคยรอกำหนดไว้เอาจากทางที่ผิดพลาด ทางสายกลางที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทานี้ มีจุดหมายที่แน่นอน คือความดับทุกข์หรือภาวะหลุดพ้น เป็นอิสระไร้ปัญหา มรรคคือระบบความคิดและการกระทำหรือการดำเนินชีวิตที่ตรงจุดพอเหมาะพอดีให้ได้ผลสำเร็จตามเป้าหมายคือความดับทุกข์นี้ จึงเป็นทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา

อนึ่ง โดยเหตุที่ทางสายกลางเป็นทางที่มีจุดหมายแน่ชัด หรือความเป็นทางสายกลางขึ้นอยู่กับความมีเป้าหมายที่แน่ชัด ผู้ปฏิบัติจึงต้องรู้จุดหมายจึงจะเดินทางได้ คือเมื่อจะเดินทางก็ต้องรู้ว่าตนจะไปไหนด้วยเหตุนี้ ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งปัญญา และจึงเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ คือเริ่มด้วยความเข้าใจปัญหาของตนและรู้จุดหมายที่จะเดินทางไป โดยนัยนี้ทางสายกลางจึงเป็นทางแห่งความรู้และความมีเหตุผลเป็นทางแห่งการรู้เข้าใจ ยอมรับและกล้าเผชิญหน้ากับความจริง เมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจและกล้าเผชิญหน้ากับความจริงของโลกและชีวิตแล้ว มนุษย์จึงจะสามารถจัดการกับชีวิตด้วยมือของตนเอง หรือสามารถดำเนินชีวิตให้ถูกต้องดังงามกันได้เอง โดยไม่ต้องคอยหวังพึ่งอำนาจศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์จากภายนอก ทางดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางนั้น นอกจากไม่เอียงสุดทางวัตถุ จนเป็นทาสของวัตถุหรือขึ้นต่อวัตถุสิ้นเชิงแล้ว ก็ไม่เอียงสุดทางจิตด้วย คือมิได้เห็นว่าการขึ้นต่อการบำเพ็ญเพียรและผลสำเร็จทางจิตฝ่ายเดียว จนปล่อยปละละเลยไม่เอาใจใส่สภาพทางวัตถุและร่างกาย กลายเป็นการประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง ทางดำเนินชีวิตนี้มีลักษณะไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยการรู้เข้าใจสภาพที่เป็นอยู่ตามที่เป็นจริง ทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ แล้วปฏิบัติด้วยความรู้เท่าทัน พอสมแก่เหตุปัจจัย และสอดคล้อง พอเหมาะพอดีที่จะให้ได้ผลตามจุดหมาย

หลักมัชฌิมาปฏิปทานี้ใช้ได้กับกิจการและกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์ที่เป็นประเภทวิธีการ ตามปกติ ระบบ แบบแผน วิทยาการ สถาบัน หน้าที่การงานต่าง ๆ ตลอดจนการปฏิบัติกิจในชีวิตประจำวัน เช่น การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น ย่อมมีความมุ่งหมายเพื่อแก้ปัญหา กำจัดทุกข์ ช่วยให้มีมนุษย์บรรลุความดีงามที่สูงขึ้นไป อย่างใดอย่างหนึ่ง การปฏิบัติที่ถูกต้องหรือการปฏิบัติชอบ ต่อระบบ แบบแผน เป็นต้นเหล่านั้น ก็คือ จะต้องกระทำด้วยความเข้าใจในจุดหมายของมัน ซึ่งนับว่าเป็นการกระทำด้วยปัญญา หรือโดยมีสัมมาทิฐิ จึงจะนับว่าเป็นการดำเนินตามแนวทางของมัชฌิมาปฏิปทา

1. บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทาหรืออุปภาคของการศึกษา

ทางสายกลางหรือมรรค มีองค์ประกอบสิ่งแรกที่สำคัญ คือ สัมมาทิฐิ ดังนั้น การสร้างเสริมสัมมาทิฐิ จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งเปรียบได้กับบุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา

ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการ ดังนี้ คือ ปรโตโฆสะ และ โยนิโสมนสิการ

1. ปรโตโฆสะ คือ เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบายการเรียนรู้จากผู้อื่น ในที่นี้หมายถึงเอาเฉพาะส่วนที่ต้งามถูกต้อง เฉพาะอย่างยิ่งการรับ ฟังธรรม ความรู้ หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร

ข้อแรกนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก ได้แก่ ปัจจัยทางสังคม อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีการแห่งศรัทธา

2. โยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การใช้ ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จัก พิจารณาสິงทั้งหลายโดยมองตามทีลิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมัน และโดยวิธีคิดหาเหตุผล สืบค้นถึง ต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะลิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น | ออก ให้เห็นตามสภาวะ และ ตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัดหา อุปาทานของตนเข้าจับ

ข้อสองนี้ เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน ได้แก่ ปัจจัยภายในตัวบุคคล อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีการแห่งปัญญา

แต่พึงสังเกตว่า มีข้อเน้นพิเศษสำหรับปัจจัยทางสังคม คือความมีกัลยาณมิตร ซึ่งพิเศษกว่าปัจจัยภายในตัวบุคคลที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ทั้งนี้เพราะว่าสำหรับมนุษย์ทั่วไป โดยส่วนใหญ่ การปฏิบัติชอบหรือชีวิตที่ดีงาม หรือมรรคาแห่งอารยชนนั้นจะตั้งคั่นขึ้นได้ก็ด้วย อาศัยปัจจัยทางสังคม ปัจจัยดีงามทางสังคมนั้น เป็นทั้งเครื่องจุดชนวนความรู้จักคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการในเบื้องต้น และเป็นเครื่องประดับประคองคอยเสริมเติม และกระตุ้น โยนิโสมนสิการนั้นในระหว่างก้าวเดินคืบหน้าต่อ ๆ ไป

แต่อย่างไรก็ตาม ปัจจัยทั้งสองอย่างนี้ ย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน สำหรับ คนสามัญซึ่งมีปัญญาไม่แก่กล้าย่อมต้องอาศัยการแนะนำชักจูงจากผู้อื่น และคล้อยไปตามคำแนะนำ

ชักจูงที่ฉลาดได้ง่าย แต่ก็จะต้องฝึกหัดให้สามารถใช้ความคิดอย่างถูกวิธีด้วยตนเองได้ด้วย จึงจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดได้ ส่วนคนที่มีความแก่กล้าย่อมรู้จักใช้โยนิโสมนการได้ดีกว่า

การสร้างเสริมสัมมาทิฐิด้วยปัจจัยอย่างที่ 1 (ปรโตโฆสะ) ก็คือ วิธีการที่เริ่มต้นด้วยศรัทธา และอาศัยศรัทธาเป็นสำคัญ เมื่อนำมาใช้ปฏิบัติในระบบการศึกษาอบรม จึงต้องพิจารณาที่จะให้ได้รับการแนะนำชักจูงสั่งสอนอบรมที่ได้ผลดีที่สุด คือ ต้องมีผู้สั่งสอนอบรมที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ มีความสามารถ และใช้วิธีการอบรมสั่งสอนที่ได้ผล ดังนั้น ในระบบการศึกษาอบรม จึงจำกัดให้ได้ปรโตโฆสะ ที่มุ่งหมายด้วยหลักที่เรียกว่า กัลยาณมิตรตา หรือ การมีกัลยาณมิตร ส่วนปัจจัยอย่างที่ 2 (โยนิโสมนสิการ) เป็นตัวหลักการใช้ปัญญา ซึ่งจะต้องพิจารณาว่าควรใช้ความคิดให้ถูกต้องอย่างไร เมื่อนำปัจจัยทั้งสองมาประกอบกัน นับว่า กัลยาณมิตรตา เป็นองค์ประกอบภายนอก และโยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน ถ้าตรงข้ามจากนี้ คือ ได้ผู้ไม่เป็นที่กัลยาณมิตร ทำให้ประสบปรโตโฆสะที่ผิดพลาด และใช้ความคิดผิดวิธี เป็นโยนิโสมนสิการ ก็จะได้รับผลตรงข้าม คือ เป็นมิจฉาทิฐิไปได้

2. ปรโตโฆสะ - กัลยาณมิตร : วิธีการแห่งศรัทธา

ปรโตโฆสะ หรือเสียงจากผู้อื่น ที่จะให้เกิดสัมมาทิฐิได้ ก็คือ เสียงที่ดังามเสียงที่ถูกต้อง เสียงที่บอกกล่าวชี้แจงความจริง มีเหตุผล เป็นประโยชน์ เฉพาะอย่างยิ่งที่เกิดจากความรักความปรารถนาดี เสียงดังามถูกต้องเช่นนี้ เกิดจากแหล่งที่ดี คือคนดี คนมีปัญญา คนมีคุณธรรม คนเช่นนี้ทางธรรมเรียกว่า สัตบุรุษ บ้าง บัณฑิตบ้าง เราเรียก ปรโตโฆสะเหล่านี้ว่าเป็นกัลยาณมิตร

กัลยาณมิตร มิได้หมายถึงเพื่อนที่ค้อย่างในความหมายสามัญเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้องในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ ท่านยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ครู อาจารย์ และท่านผู้เป็นนุสตรทรงปัญญาสามารถสั่งสอนแนะนำเป็นที่ปรึกษาได้ แม้จะอ่อนวัยกว่า

ในกระบวนการพัฒนาปัญญา ความมีกัลยาณมิตรนี้ จัดว่าเป็นระดับความเจริญ
ปัญญาในขั้นศรัทธาส่วนในระบบการศึกษาอบรม ความมีกัลยาณมิตรควรมีความหมายครอบคลุม
ทั้งตัวบุคคลผู้อบรมสั่งสอน เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เป็นต้น ทั้งคุณสมบัติของผู้สอน ทั้งหลักการ
วิธีการ อุปกรณ์ อนุบายต่าง ๆ ในการสอน และการจัดดำเนินการต่าง ๆ ทุกอย่างที่ผู้มีหน้าที่ให้
การศึกษาจะพึงจัดทำเพื่อให้การศึกษาอบรมได้ผลดี ตลอดจนหนังสือ สื่อมวลชน บุคคลตัวอย่าง
เช่น มหาบุรุษ หรือผู้ประสบความสำเร็จโดยธรรม และสิ่งแวดลอมทางสังคมทั้งหลายที่ต้งงาม
เป็นประโยชน์ เท่าที่จะเป็นองค์ประกอบภายนอกในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้นได้

คุณสมบัตินៃกัลยาณมิตร

คนดีวโดยลักษณะเฉพาะตัวของเขา ที่เรียกว่าเป็นลัตบุรุษหรือบัณฑิตมีคุณสมบัตินៃ
บางอย่างที่ควรทราบดังนี้

ลัตบุรุษ คือ คนดี หรือคนที่แท้ มีธรรมของลัตบุรุษ เรียกว่าลัตปรัลธรรม 7
ประการดังนี้

1. อัมมัญญาตา รู้หลักและรู้จักเหตุ คือรู้หลักความจริงของธรรมชาตินี้ รู้หลักการ
กฎเกณฑ์แบบแผน หน้าที่ ซึ่งจะเป็เหตุให้กระทำการได้สำเร็จผลตามความมุ่งหมาย
2. อัดถัญญาตา รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล คือรู้ความหมายและความมุ่งหมาย
ของหลักธรรมหรือหลักการ กฎเกณฑ์ หน้าที่ รู้ผลที่ประสงค์ของกิจที่จะกระทำ
3. อัดตัญญาตา รู้จักตน คือรู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด
ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ของตนตามเป็นจริง เพื่อประพฤติปฏิบัติได้เหมาะสมและให้
เกิดผลดี
4. มัตตัญญาตา รู้จักประมาณ คือรู้จักความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จักประมาณใน
การบริโภคอาหาร ในการใช้จ่ายทรัพย์ เป็นต้น
5. กาลัญญาตา รู้จักกาล เช่น รู้ว่าเวลาไหน ควรทำอะไร รู้จักเวลาเรียน
เวลาทำงาน เวลาพักผ่อน เป็นต้น
6. ปรัลัญญาตา รู้จักชุมชน คือรู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมนุม และชุมชน รู้จักมารยาท
ระเบียบวินัย ขนบธรรมเนียมประเพณี และข้อควรรู้ควรปฏิบัติอื่น ๆ ต่อชุมชนนั้น ๆ

7. บุคคลัญญา รู้จักบุคคล คือรู้ความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยอาศัยความสามารถและคุณธรรม เป็นต้น เพื่อปฏิบัติต่อผู้นั้นโดยถูกต้อง เช่นว่า ควรจะคบหรือไม่ จะเกี่ยวข้อง จะใช้จะยกย่อง จะตำหนิ หรือจะแนะนำสั่งสอนอย่างไร จึงจะได้ผลดี เป็นต้น

ดังได้กล่าวแล้วว่า ปรโตโฆสะ เป็นเสียงกระตุกจากภายนอกเป็นวิธีแห่งศรัทธา คือ อาศัยศรัทธาในปรโตโฆสะ เพื่อจะนำไปสู่การรู้งั้นเห็นจริง หรือปัญญาต่อไป ในส่วนนี้ สิ่งที่น่าทำความเข้าใจให้กระจ่างชัด คือ คำว่า "ศรัทธา" กล่าวคือ ศรัทธาในส่วนนี้มีหลักการหลักเกณฑ์อะไรบ้าง จึงจะถือว่าเป็นศรัทธาที่จะนำไปสู่สัมมาทิฐิได้ ดังนั้น จึงขอกล่าวหลักศรัทธาโดยสรุป ดังนี้ คือ

1. ศรัทธาเป็นเพียงขั้นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญา และกล่าวได้ว่าเป็นขั้นต้นที่สุด
2. ศรัทธาที่ประสงค์ ต้องเป็นความเชื่อความซาบซึ้งที่เนื่องด้วยเหตุผล คือ มีปัญหารองรับและเป็นทางสืบต่อแก่ปัญญาได้ มิใช่เพียงความรู้สึกมอมตมอมความไว้วางใจให้สิ้นเชิงโดยไม่ต้องถามหาเหตุผล อันเป็นลักษณะทางฝ่ายอาเวค (emotion) ด้านเดียว
3. ศรัทธาที่มุ่งหมายในกระบวนการพัฒนาปัญญานั้น เป็นความซาบซึ้งด้วยมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็น เป็นศรัทธาที่เราใจให้อยากนิสัจจนความจริงของเหตุผลที่มองเห็นอยู่เบื้องหน้านั้นต่อ ๆ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เป็นบันไดขั้นต้นสู่ความรู้
4. เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ธรรมหมวดใดก็ตามในพุทธธรรมถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบข้อหนึ่งแล้ว จะต้องมิปัญญาเป็นอีกข้อหนึ่งด้วยเสมอไป เช่น

วุฒิชธรรม : ลัทธา คีล สุตตะ จาคะ ปัญญา

พละ; อินทริย์ : ลัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา

เวสาร์ชชกรณธรรม : ลัทธา คีล นาสัจจะ วิริยารัมภะ ปัญญา

5. คุณประโยชน์ของศรัทธา เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ ในวรรคหนึ่ง ศรัทธาเป็นปัจจัยให้เกิดปีติ ซึ่งทำให้เกิดปลื้มสันติ (ความสงบเยือกเย็น) นำไปสู่สมาธิและปัญญาในที่สุด อีกแนวหนึ่งศรัทธาทำให้เกิดวิริยะ คือความเพียรพยายามที่จะปฏิบัติ

6. ศรัทธาเป็นไปเพื่อปัญญา ดังนั้น ศรัทธาจึงต้องส่งเสริมความคิดวิจยวิจารณ์ จึงจะเกิดความก้าวหน้าแก่ปัญญาตามจุดหมาย ศรัทธาในพุทธธรรมจึงส่งเสริมการค้นคิดหาเหตุผล

การขอร้องให้เชื่อก็ดี การบังคับให้ยอมรับความจริงตามที่กำหนดก็ดี เป็นวิธีการที่เข้ากันไม่ได้
 เลสกับหลักศรัทธา

7. ความเลื่อมใสศรัทธาติดในบุคคลถูกถือว่ามีข้อเสียข้อบกพร่อง พระพุทธเจ้า
 ก็ทรงสอนให้ละเสีย เพราะเป็นศรัทธาที่แรงด้วยความรู้สึกทางอาเวศ กลับกลายเป็นอุปสรรค
 ต่อความหลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ในขั้นสุดท้าย

8. แม้แต่ศรัทธาที่พ้นจากภาวะเป็นความเชื่อของมงานั้นเอง ถ้าไม่ดำเนินต่อไป
 ถึงขั้นทดลองปฏิบัติเพื่อพิสูจน์ให้เห็นความจริงประจักษ์แก่ตน ก็ไม่นับว่าเป็นศรัทธาที่ถูกต้องตาม
 ความหมายแท้จริง

9. แม้ศรัทธาจะมีคุณประโยชน์สำคัญ แต่ในขั้นสูงสุด ศรัทธาจะต้องหมดไป
 ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ก็แสดงว่ายังไม่บรรลุจุดหมาย แสดงว่ายังต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ยังต้องฝากปัญญา
 ไว้กับสิ่งอื่น ยังไม่หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

10. โดยสรุป ความก้าวหน้าในมรรคานี้ ดำเนินมาโดยลำดับ จากความเชื่อ
 (ศรัทธา) มาเป็นความเห็นหรือเข้าใจโดยเหตุผล (ทิจฺฐิ) จนเป็นการรู้การเห็น (ญาณทัสสนะ)
 ในที่สุด ซึ่งในขั้นสุดท้ายเป็นอันหมดภาระของศรัทธาโดยสิ้นเชิง

11. ในระดับศีล หรือที่เรียกกันว่าศีลธรรม ศรัทธาทำให้คนมีหลักตั้งตัวด้าน
 ปะทะไม่ให้ยอมตามสิ่งชักจูงล่อเร้าเข้ายวนให้ทำความชั่ว การมีศรัทธาเป็นเหมือนร่องไหล
 ประจําของกระแสความคิด เมื่อได้รับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เกินกำลังของศรัทธาที่มี
 อยู่กระแสความคิดก็จะวิ่งเล่นไปตามร่องหรือแนวทางที่ศรัทธาเตรียมไว้ ทำให้ไม่คิดไปในทางอื่น
 หรือทางที่ผิดศีลธรรม ดังนั้น สำหรับผู้ยังไม่หมดกิเลสจึงดำรงอยู่ได้ด้วย

ศรัทธา ศรัทธาแบบนี้มีคุณมากในระดับหนึ่ง แต่พร้อมกันนั้นถ้าเป็นศรัทธาที่
 ไม่ประกอบด้วยปัญญาก็อาจมีโทษมาก โดยกลายเป็นตัวการขัดขวางการสร้างปัญญาเสียเอง

ในกระบวนการแห่งความเจริญของปัญญา (หรือการพัฒนาปัญญา) อาจกำหนด
 ขั้นตอนที่จัดว่าเป็นระยะของศรัทธาได้คร่าว ๆ คือ

1. สร้างทัศนคติที่มีเหตุผล ไม่เชื่อหรือยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพียงเพราะฟัง
 ตาม ๆ กันมา เป็นต้น (ตามแนวกาลามสูตร)

2. เป็นผู้คุมครองลัจจะ (ลัจจานุรักษ์) คือยินดีรับฟังหลักการ ทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่าง ๆ ของทุกฝ่ายทุกด้าน ด้วยใจเป็นกลาง ไม่ด่วนตัดสินสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นเท็จไม่มีนุกรานยึดติดแต่สิ่งที่ตนรู้หรือคิดเห็นเท่านั้นว่าถูกต้องเป็นจริง
3. เมื่อรับฟังทฤษฎี คำสอน ความเห็นต่าง ๆ ของผู้อื่นแล้ว นิจรรณาเท่าที่เห็นด้วยปัญญาตนว่าเป็นสิ่งมีเหตุผล และเห็นว่าผู้แสดงทฤษฎี คำสอนหรือความเห็นนั้น ๆ เป็นผู้มีความจริงใจ ไม่ลำเอียงปัญญา จึงเลื่อมใสรับเอามาเพื่อคิดหาเหตุผลทดสอบความจริงต่อไป
4. นำสิ่งที่ใจรับมานั้น มาขบคิดทดสอบด้วยเหตุผล จนแน่งใจตนว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องแท้จริงอย่างแน่นอน จนซาบซึ้งด้วยความมั่นใจในเหตุผลเท่าที่ตนมองเห็นแล้ว พร้อมทั้งจะลงมือปฏิบัติพิสูจน์ทดลองให้รู้เห็นความจริงประจักษ์ต่อไป
5. ถ้ามีความเคลือบแคลงสงสัย รับผิดชอบต่อความตั้งใจบริสุทธิ์ มุ่งปัญญา มิใช่ด้วยอหังการมมังการ พิสูจน์เหตุผลให้ชัดเจนเพื่อให้ศรัทธาแน่นคองแน่นแฟ้น เกิดประโยชน์สมบูรณ์ตามความหมายของมัน

โยนิโสมนสิการ : วิธีการแห่งปัญญา

โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ เป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่าง ๆ อย่างตื้น ๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้คนพึ่งตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

โดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโสมาจาก โยนิแปลว่า เหตุ คันเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อูบย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำถึง นึกถึง ใส่ใจ นิจรรณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสืบ ๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย การทำในใจโดยแยบคายนี้มีความหมายแคไหนเพียงใด คัมภีร์ชั้น อรรถกถาและฎีกาได้ไขความไว้โดยวิธีแสดงไวจนจนให้เห็นความหมายแยกเป็นแง่ ๆ ดังต่อไปนี้

1. อุปนัยนิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุปนัย คือ คิดอย่างมีวิธีหรือคิดถุกวิธี หมายถึง คิดถุกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบสัจจะ ทำให้ยังรู้สภาวะลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย
2. ปถมนนิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถุกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว
3. การณมนนิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึงการคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย นิการณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ
4. อุปปาทกมนนิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย หมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดคุณธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น

ข้อความทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่าง ๆ ของความคิดที่เรียกว่า โยนิโสมนนิการ โยนิโสมนนิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง 4 ข้อหรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หากจะเขียนลักษณะทั้ง 4 ข้อสั้น ๆ คงได้ความว่า คิดถุกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร้ากศล

ในด้านการหยั่งรู้สภาวะธรรม โยนิโสมนนิการไม่ใช่ตัวปัญญาเอง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือให้เกิดสัมมาทิฐิ มนนิการมีลักษณะค้ำนิงพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาดมนนิการรวบจับความคิดมาเสนอทำให้ปัญญาทำงานกำจัดกิเลสได้ เหมือนมือซ้ายรวบจับเอารวงข้าวไว้ ใ้มือขวาที่ถือเคียวเกี่ยวตัดได้สำเร็จ ถ้ามองในแง่นี้ โยนิโสมนนิการก็คือ มนนิการชนิดที่ทำให้เกิดการใช้ปัญญาพร้อมกับทำให้ปัญญานั้นเจริญองงามยิ่งขึ้นไป

ถ้ามองในแง่ขอบเขต โยนิโสมนนิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนึกอยู่ในแนวทางของศีลธรรม การติดตามหลักความดีงามและหลักความจริงต่าง ๆ ที่ตนได้ศึกษาหรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจอยู่แล้ว เนื่องด้วยโยนิโสมนนิการมีขอบเขต

กว้างอย่างนี้ คนปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้ โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่าย ๆ นั้น เพียงแต่คอยชักกระแสความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดั่งงามที่เรารู้ไว้ก่อนแล้ว หรือคุ้นอยู่แล้วเท่านั้นเอง และสำหรับโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกีย์สัมมาทิฏฐิ ศรัทธาซึ่งเกิดจากปัจจัยฝ่ายปรโตโฆสะ เช่น การศึกษาอบรม วัฒนธรรม ประเพณี และกัลยาณมิตรอื่น ๆ จะมีอิทธิพลได้มาก กล่าวคือ ศรัทธานั้นเป็นศูนย์รวมที่ยึดเหนี่ยวของจิตและเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์หรือประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธาดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่าศรัทธาขุดร่องสำหรับให้กระแสความคิดไหลไว้ก่อนแล้ว ดังนั้น ท่านจึงแสดงหลักว่า ศรัทธา (ที่ถูกต้อง) เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ เพราะปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจและชี้แนะล่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ และเมื่อเกิดศรัทธามากขึ้น โยนิโสมนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธา ชวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุด โยนิโสมนสิการของตนเองก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้น นี่คือนิยามที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประสานกัน และนี่คือความหมายอย่างหนึ่งของคำว่า ตนเป็นที่พึ่งของตน และการมีตนเป็นที่พึ่ง

ถ้ามองในแง่การทำหน้าที่ โยนิโสมนสิการก็คือ ความคิดที่สกัดวิชาตัณหา หรือการคิดเพื่อสกัดตัดหน้าวิชาและตัณหา กล่าวคือเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติกระบวนความคิดก็จะแล่นต่อไปทันที ตอนนี่คือจุดหรือขั้นตอนของการช่วงชิงบทบาทกัน ถ้าวิชาตัณหาเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้ก่อน ความคิดต่อจากนั้น ก็เป็นกระบวนธรรมของวิชาตัณหา ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจความชอบใจไม่ชอบใจและสภาพความคิดที่ยึดถือไว้ แต่ถ้าโยนิโสมนสิการเข้ามาสกัดตัดหน้าวิชาตัณหาได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง โดยมองประสบการณ์เหล่านั้นตามความเป็นจริง หรือมองตามเหตุ ไม่ใช่มองตามอวิชาตัณหา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มองตามสิ่งที่ทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่มองตามที่เรายากให้มันเป็น หรือไม่ยากให้มันเป็น ปล่อยหนอรับรู้อะไร ความคิดก็จะนรเวศเข้าสู่ความชอบใจไม่ชอบใจทันที โยนิโสมนสิการทำหน้าที่เข้าสกัดหรือตัดหน้าในตอนนี่ ซึ่งเอาบทบาทไปเสีย แล้วเป็นตัวนำกระบวนความคิดบริสุทธิ์ที่พิจารณาตามสภาวะตามเหตุปัจจัย พูดอย่างภาพพจน์ว่า โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นผู้ใช้ความคิด คือ

เป็นเจ้าของหรือเป็นนายของความคิด เอาความคิดมารับใช้ช่วยแก้ไขปัญหาทำให้คนอยู่สุขสบาย ตรงข้ามกับไฮนิโลมนสิการ ซึ่งทำให้คนกลายเป็นทาสของความคิด ถูกความคิดปลุกปั่นจับเช็ด ให้เป็นไปต่าง ๆ ชักลากไปหาความเดือดร้อนวุ่นวาย

วิธีคิดแบบไฮนิโลมนสิการ

วิธีคิดแบบไฮนิโลมนสิการ คือ การนำเอาไฮนิโลมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ ซึ่งมีแบบใหญ่ ๆ ดังนี้

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ นิจรรณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริง หรือนิจรรณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมาอาจเรียกว่า วิธีคิดแบบอภิปัจจยตา หรือคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาท จัดเป็นวิธีไฮนิโลมนสิการแบบพื้นฐาน วิธีนี้กล่าวตามขาลินขบวนปฏิบัติ ดังนี้

ก. คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ โดยไฮนิโลมนสิการการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน จึงเกิดขึ้นพร้อมว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ"

ข. คิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม เช่น ที่พระพุทธเจ้าทรงนิจรรณาว่า "เรานั้นได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย? ลำดับนั้นเพราะเราไฮนิโลมนสิการจึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อตัณหา มีอยู่ อุปาทานจึงมี อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย; ลำดับนั้น เราได้มีความคิดว่า เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ตัณหาจึงมี ตัณหา มีเพราะอะไรเป็นปัจจัย? ลำดับนั้น เพราะเราไฮนิโลมนสิการ จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อเวทนา มีอยู่ ตัณหาจึงมี ตัณหา มีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ"

2. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา เป็นการคิดที่มุ่งให้มองและให้รู้จักสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมันเองอีกแบบหนึ่ง ในทางธรรม ท่านมักใช้นิจรรณา เพื่อให้เห็นความไม่มีแก่นสารหรือความไม่เป็นตัวเป็นตนที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ให้หายยึดติดถือมั่นในสมมติบัญญัติ โดยเฉพาะการนิจรรณาเห็นสัตว์บุคคลเป็นเพียงการประชุมกันเข้าองค์ประกอบ

ต่าง ๆ ที่เรียกว่าขั้นที่ 5 แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก การพิจารณา
เช่นนี้ ช่วยให้มองเห็นความเป็นอนัตตา

3. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือ มองอย่างรู้
เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมันเองในฐานะ
ที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประชุมกัน จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย ธรรมดาที่ว่า
นั้นได้แก่อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับไป ไม่
เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไปเป็นอนิจจัง ปัจจัยทั้งหลายทั้งภายในและภายนอก
ทุกอย่างต่างก็เกิดดับเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอเหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กันจึงเกิด
ความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสภาวะถูกบีบคั้นกดดัน ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ จะต้องม
ีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ ในเมื่อต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยมันก็ไม่อาจเป็นของ
ใคร เช่นเดียวกับที่ไม่อาจเป็นตัวตนของมันเอง และไม่อาจมีอยู่โดยตัวของมันเอง ไม่มี
ใครเป็นเจ้าของครอบครองมันได้จริง เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามใจ
อยากของใคร เป็นอนัตตา รวมความว่า รู้เท่าทันว่าสิ่งทั้งหลายเป็นธรรมชาติ มีลักษณะความ
เป็นไปโดยทั่วไปเสมอเหมือนกันตามธรรมดาของมันในฐานะที่เป็นของปรุงแต่งเกิดจากเหตุ
ปัจจัยและขึ้นต่อเหตุปัจจัยทั้งหลายเช่นเดียวกัน

วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์นี้แบ่งได้เป็น 2 ขั้นตอน

ขั้นที่หนึ่ง คือรู้เท่าทันและยอมรับความจริงเป็นขั้นวางใจวางท่าทีต่อสิ่งทั้ง
หลายโดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติเป็นท่าทีแห่งปัญญา แม้เมื่อประสบสถานการณ์
ที่ไม่ปรารถนาหรือมีเรื่องราวไม่น่าพึงใจเกิดขึ้นแล้ว เราจะมองตามความเป็นจริง ไม่มองตาม
ความอยากให้เป็นหรืออยากไม่ให้เป็น การที่จะเป็นทุกข์ก็อ่อนคลาคลงได้ทันที

ขั้นที่สอง คือแก้ไขและทำการไปตามเหตุปัจจัย เป็นขั้นปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย
โดยสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ เป็นการปฏิบัติด้วยปัญญา ด้วยความรู้เท่าทัน เป็น
อิสระไม่ถูกมัดตัว กล่าวคือ เราต้องการให้มันเป็นอย่างไร ก็ศึกษาให้รู้เข้าใจเหตุปัจจัย
ทั้งหลายที่จะทำให้มันเป็นอย่างนั้น แล้วแก้ไข ทำการจัดการที่ตัวเหตุปัจจัยเหล่านั้น

4. วิธีคิดแบบอริสัจจ์ หรือ คิดแบบแก้ไยหา เรียกตามโวหารทางธรรมได้ว่า วิธีแห่งความดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่น ๆ ได้ทั้งหมด

วิธีคิดแบบอริสัจจ์นี้ มีลักษณะทั่วไป 2 ประการ คือ

1) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไย และทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น 2 คู่ คือ

คู่ที่ 1 : ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบซึ่งไม่ต้องการสมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นจุดที่จะต้องกำจัดหรือแก้ไยจึงจะพ้นจากปัญหาได้

คู่ที่ 2 : นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายซึ่งต้องการจะเข้าถึงมรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติที่ควรกระทำในการแก้ไยสาเหตุ เพื่อบรรลุจุดหมายคือภาวะสิ้นปัญหาอันได้แก่ ความดับทุกข์

2) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติต้องเกี่ยวข้องกับชีวิต ใช้แก้ปัญหา ไม่ฟังชานออกไปในเรื่องฟังเพื่อที่ลึกว่าคิดเพื่อสนองคัมภีรามาจะทฤษฎี ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไยปัญหา

วิธีคิดแบบนี้รับกันหรือต่อเนื่องกันกับวิธีคิดแบบที่ 3 กล่าวคือ เมื่อสามารถวางใจวางท่าที่ต่อสถานการณ์ได้อย่างถูกต้องตามวิธีคิดแบบที่ 3 ขั้นที่ 1 แล้ว ต่อจากนั้นเมื่อจะปฏิบัติด้วยปัญญาเพื่อแก้ไยปัญหาตามวิธีปฏิบัติขั้นที่ 2 ของวิธีการคิดแบบที่ 3 นั้น ฟังคำเน้นความคิดในส่วนรายละเอียดขยายออกไปตามขั้นตอนอย่างทีแสดงในวิธีการคิดแบบที่ 4 นี้

หลักการหรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริสัจจ์ก็คือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือความทุกข์ที่ประสบ โดยกำหนดรู้ ทำความเข้าใจกับปัญหาคือความทุกข์นั้นให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไย ในเวลาเดียวกันกำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร

จะเป็นไปได้หรือไม่ และเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหาโดย สอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่กำหนดไว้นั้น ในการคิดตามวิธีนี้จะต้องตระหนักถึงกิจหรือ หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่ออริยสัจจ์แต่ละข้ออย่างถูกต้องด้วย เพื่อให้มองเห็นเค้าความในเรื่องนี้ จะ กล่าวถึงหลักอริยสัจจ์และวิธีปฏิบัติโดยย่อดังนี้

ขั้นที่ 1 ททุกข์ คือสภาพปัญหา ที่เกิดมีแก่ชีวิตหรือที่คนได้ประสบ สำหรับ ปัญหาที่เรามีหน้าที่เพียงกำหนดรู้ คือทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตให้ชัด หน้าที่นี้เรียกว่า ปรินญา เราไม่มีหน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิดมาแบกไว้ หรือคิดขัดเคืองเป็นปฏิปักษ์กับความทุกข์ หรือ ห่วงกังวลอยากหายทุกข์ เพราะคิดอย่างนั้นมีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น เราอยากแก้ทุกข์ได้ แต่เรา ก็แก้ทุกข์ด้วยความอยากไม่ได้ เราต้องแก้ด้วยรู้มันและกำจัดเหตุของมัน เมื่อกำหนดรู้ทุกข์หรือ เข้าใจปัญหา เรียกว่า ทำปรินญาแล้ว ก็เป็นอันปฏิบัติหน้าที่ต่อทุกข์หรือต่อปัญหาเสร็จสิ้น พึงก้าว ไปสู่ขั้นที่สองทันที

ขั้นที่ 2 สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่ เหตุ ปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้าสัมพันธ์ขัดแย้งส่งผลสืบทอดกันมาจนปรากฏเป็นสภาพบีบคั้น กดดัน คับข้อง ติดขัด ในรูปต่าง ๆ กันไป อันจะต้องค้นหาให้พบ แล้วทำหน้าที่ต่อมันให้ถูกต้อง คือ ปหาน ได้แก่ กำจัดหรือละเสียดเหตุแกนกลางที่ขึ้นพื้นหรือขึ้นโรงกำกับชีวิตอยู่ควบคู่กับความทุกข์พื้นฐาน ของมนุษย์พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ทั้งระดับตัวแสดงหน้าโรงคือค้นหา และระดับเต็มกระบวน หรือเต็มโรง คือ การสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุพบาท เมื่อประสบทุกข์หรือ ปัญหาจำเพาะแต่ละกรณีก็ต้องพิจารณาสืบสาวหาเหตุและปัจจัยที่เกี่ยวข้อง (ได้แก่ใช้วิธีคิดแบบ ที่ 1) ถ้าเป็นปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยด้านมนุษย์ ก็พึงนำเอาตัวเหตุแกนกลาง (ค้นหา) หรือเหตุ ขึ้นโรงมาพิจารณาพร้อมกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณีด้วย

ขั้นที่ 3 นิโรธ คือความดับทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา เป็นจุดหมาย ที่ต้องการซึ่งเรามีหน้าที่ สัจฉิกิริยา หรือประจักษ์แจ้ง ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จ ในขั้นนี้จะ ต้องกำหนดได้ว่าจุดหมายที่ต้องการคืออะไร การที่ปฏิบัติอยู่นี้หรือจะปฏิบัติเพื่ออะไร จะทำกัน ไปไหน จุดหมายนั้นเป็นไปได้หรือไม่ เป็นไปได้อย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร มี จุดหมายรองหรือจุดหมายลดหลั่นแบ่งเป็นขั้นตอนในระหว่างได้อย่างไรบ้าง

ขั้นที่ 4 มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ไข ปัญหา ได้แก่วิธีการและรายละเอียดสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึง จุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ภาวนา คือปฏิบัติหรือลงมือทำ สิ่งที่ยิ่งทำในขั้นของความคิด ก็คือ กำหนดวางวิธีการ แผนการและรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของ ปัญหาได้สำเร็จโดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

5. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ หรือคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย คือ พิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง ธรรม กับ อรรถ หรือ หลักการ กับ ความมุ่งหมาย เป็นความคิดที่มีความสำคัญมาก ในเมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรม หรือทำการตามหลักการอย่างใด อย่างหนึ่งเพื่อให้ได้ผลตรงตามความมุ่งหมายไม่กลายเป็นการกระทำที่เคลื่อนไหวคลาด เลื่อนลอย หรือมุงายในการคิดวิธีนี้จะต้องเข้าใจความหมายและความมุ่งหมายของธรรมหรือหลักการนั้น ๆ ว่าปฏิบัติหรือทำไปเพื่ออะไร ธรรมหรือหลักการนั้นกำหนดวางไว้เพื่ออะไร จะนำไปสู่ผลหรือที่ หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทาง และเป้าหมายท่ามกลางในระหว่างที่จะล่งทอดต่อไป ยังธรรมหรือหลักการข้ออื่น ๆ ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายนี้ นำไป สู่การปฏิบัติถูกต้องที่เรียกว่า ธรรมานุธรรมปฏิบัติ

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ หรือ ชัมมานุชัมมปฏิบัติ แปลตามความหมายว่า ปฏิบัติ ธรรมหลักย่อยคล้อยตามหลักใหญ่ แปลง่าย ๆ ว่าปฏิบัติธรรมถูกต้อง คือ ทำให้ข้อปฏิบัติย่อยเข้า กันได้สอดคล้องกัน และส่งผลแก่หลักการใหญ่เป็นไปเพื่อจุดหมายที่ต้องการ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ เป็นสิ่งสำคัญมาก อาจเรียกได้ว่าเป็นตัวตัดสินว่า การปฏิบัติธรรมหรือการกระทำนั้น ๆ จะ สำเร็จผลบรรลุจุดหมายได้หรือไม่

6. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก หรือพิจารณาให้เห็นครบทั้ง อัสสาทห อาทินวะ และนิสสรณะ เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเน้นการยอมรับความจริงตามที่สิ่งนั้น ๆ เป็นอยู่ทุกแง่ทุกด้าน ทั้งด้านดีด้านเสีย และเป็นวิธีคิดที่ต่อเนื่องกับ การปฏิบัติมาก

อัสสาทะ แปลว่า ส่วนดี ส่วนอร่อย ส่วนหวานชื่อ คุณ คุณค่า ข้อที่
นำพึงพอใจ

อาทินวะ หรืออาทินพ แปลว่า ส่วนเสีย ข้อเสีย ช่องเสีย โทษ
ข้อบกพร่อง

นิสสรณะ แปลว่า ทางออก ทางรอด ภาวะหลุดรอดปลอดภัย หรือ
สลัดออกได้ ภาวะที่ปลอดภัย หรือปราศจากปัญหา มีความสมบูรณ์ในตัว ดึงงามจริงโดยไม่ต้องขึ้นต่อ
ข้อดีข้อเสียไม่ขึ้นต่ออัสสาทะ และอาทินวะของสิ่งที่เป็นปัญหา หรือภาวะที่สลัดออกมานั้น

การคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึงย้า 2 ประการ

1) การที่จะเชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริงนั้น จะต้องมองเห็นทั้งด้านดี ด้าน
เสีย หรือทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้น ๆ ไม่ใช่มองแต่ด้านดีหรือคุณอย่างเดียว และไม่ใช้เห็นแต่โทษ
หรือด้านเสียอย่างเดียว เช่น ที่เชื่อว่ามองเห็นตามเป็นจริง คือรู้ทั้งคุณและโทษของงาม

2) เมื่อจะแก้ปัญหา ปฏิบัติ หรือดำเนินมรรควิธีออกไปจากภาวะที่
ไม่พึงประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น เพียงรู้คุณโทษ ข้อดีข้อเสีย ของสิ่งที่เป็นปัญหาหรือภาวะที่
ไม่ต้องการเท่านั้น ยังไม่เพียงพอจะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมาย
หรือที่จะไปนั้น คืออะไร คืออย่างไรด้วย

7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้ คุณค่าเทียม หรือ การพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนา คือ
การใช้สอยหรือบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกัถหรือบรรเทาตัดหา เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลสหรือ
ตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อ ๆ ไป วิธีคิดแบบนี้ใช้มากใน
ชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับการบริโภคใช้สอยปัจจัย 4 และวัสดุอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง
ๆ เพราะเรามีความต้องการและเห็นว่าสิ่งนั้น ๆ จะสนองความต้องการของ
เราได้ สิ่งใดสามารถสนองความต้องการของเราได้ สิ่งนั้นก็มอบคุณค่าแก่เรา หรือที่เรานิยม
เรียกว่ามันมีประโยชน์ ดังนั้น สิ่งที่ควรพิจารณาคือ "คุณค่า" คุณค่านี้จำแนกได้เป็น 2 ประเภท
ตามชนิดของความต้องการ คือ

1) คุณค่าแท้ หมายถึง ความหมาย คุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย
ในแง่ที่สนองความต้องการของชีวิตโดยตรง หรือที่มนุษย์นำมาใช้แก้ปัญหาของตนเพื่อความดีงาม

ความดำรงอยู่ด้วยดีของชีวิตหรือเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและผู้อื่น คุณค่านี้อาศัยปัญญาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าที่สนองปัญญาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ประโยชน์สำหรับหล่อเลี้ยงร่างกาย ให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ มีสุขภาพดี มีกำลังเกื้อหนุนแก่การบำเพ็ญกิจหน้าที่ รดยนต์ช่วยให้เดินทางได้รวดเร็ว เกื้อหนุนแก่การปฏิบัติหน้าที่การงาน การบำเพ็ญประโยชน์สุข ควรมุ่งเอาความสะอาด ปลอดภัย แข็งแรง ทนทาน เป็นต้น

2) คุณค่านอกเสริม หรือ คุณค่าเทียม หมายถึงความหมาย คุณค่า หรือ ประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์นอกเหนือให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพเสวยเวทนา หรือ เพื่อเสริมราคาเสริมขยายความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่ยึดถือไว้ คุณค่านี้อาศัยตัณหาเป็นเครื่องตีค่าหรือวัดราคา จะเรียกว่าคุณค่าสนองตัณหาก็ได้ เช่น อาหารมีคุณค่าอยู่ที่ความเอร็ดอร่อย เสริมความสนุกสนาน เป็นเครื่องแสดงฐานะ ความโก้หรูหรารวดยนต์เป็นเครื่องวัดฐานะ แสดงความโก้ความมั่งมี มุ่งเอาความสวยงามและความเด่น เป็นต้น

วิธีคิดแบบนี้ใช้พิจารณาในการเข้าเกี่ยวข้องปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นการบริโภค ใช้สอย การซื้อหา หรือการครอบครอง โดยมุ่งให้เข้าใจและเลือกเสวนคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและผู้อื่น

ย. วิธีคิดแบบขยายปลุกเร้าคุณธรรม อาจเรียกง่าย ๆ ว่า วิธีคิดแบบเร้ากุศล หรือคิดแบบกุศล หรือคิดแบบกุศลภาวนา เป็นวิธีคิดในแนวสะกดกันหรือบรรเทาและขัดเกลาตัณหา จึงจัดได้ว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้น ๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญงอกงามแห่งกุศลธรรมและสร้างเสริมสัมมาทิฐิที่เป็นโลกീยะ

หลักการทั่วไปของวิธีคิดแบบนี้มีอยู่ว่า ประสบการณ์คือสิ่งที่ได้ประสบหรือได้รับรู้อย่างเดียวกัน บุคคลผู้ประสบหรือรับรู้ต่างกัน อาจมองเห็นและคิดนึกปรุงแต่งไปคนละอย่างตามความเคยชินต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องปรุงของจิตคือสังขารที่ผู้นั้นได้สัมผัสไว้ หรือสุดแต่การทำใจในขณะนั้น ๆ ของอย่างเดียวกัน คนหนึ่งมองเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางดีงาม เป็นกุศล แต่อีกคนหนึ่งเห็นแล้ว คิดปรุงแต่งไปในทางไม่ดีไม่งาม เป็นอกุศล แม้แต่บุคคลคนเดียวกัน

มองเห็นของอย่างเดียวกัน แต่ต่างขณะ ต่างเวลา ก็อาจคิดเห็นปรุงแต่งต่างออกไปครั้งละอย่าง การทำใจที่ช่วยตั้งต้นและชักนำความคิดให้เดินไปในทางที่ตั้งงามและเป็นประโยชน์ เรียกว่า เป็นวิธีคิดแบบขุบายปลูกเร้าคุณธรรม โยนิโสมนสิการแบบเร้าคุณนี้ มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ตั้งงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้น ๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัย ความเคยชินร้าย ๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ ๆ ที่ตั้งงาม ให้แก่จิตไปในเวลาเดียวกันด้วย

9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน หรือวิธีคิดแบบมีปัจจุบันธรรมเป็นอารมณ์ วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบันนี้ มีเนื้อหารวมอยู่ในสติปัฏฐาน 4 ซึ่งจะกล่าวถึงในองค์มรรคข้อที่ 7 คือ สัมมาสติด้วย แต่ที่แยกออกมาเพราะแห่งความหมายคนละแง่ กล่าวคือ ในสติปัฏฐานการบรรยายแห่งถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นไปอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังกระทำในปัจจุบันทันทุก ๆ ขณะ ส่วนในที่นี้แห่งถึงการใช้ความคิดและเนื้อหาของความคิดที่สติระลึกรู้กำหนดอยู่นั้น

ความคิดชนิดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มีลักษณะที่นุดสั้น ๆ ได้ว่าเป็นการคิดในแนวทางของความรู้ หรือคิดด้วยอำนาจปัญญา ถ้าคิดในแนวทางของความรู้หรือคิดด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าในการเป็นอยู่ในปัจจุบันทั้งนั้น ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่า ความรู้ การคิด การพิจารณาด้วยปัญญาเกี่ยวกับเรื่องอดีตปัจจุบัน หรืออนาคตก็ตาม เป็นสิ่งที่ถูกต้องและมีความสำคัญตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในทุกระดับ ทั้งในระดับชีวิตประจำวัน เช่น การสั่งสอนเกี่ยวกับกบฏเรื่อนจากอดีต ความไม่ประมาทระมัดระวังป้องกันภัยในอนาคต เป็นต้น ในระดับการรู้แจ้งสังขารม ตลอดจนการบำเพ็ญนุททกิจ เช่น ปุณเพนิวาसानุสติญาณ (รู้อดีต) อติตังสญาณ (รู้อดีต) อนาคตังสญาณ (รู้อนาคต) เป็นต้น

ส่วนลักษณะสำคัญของความคิดชนิดที่ไม่เป็นอยู่ในปัจจุบัน คือ ความคิดที่เกาะติดกับอดีตและเลื่อนลอยไปอนาคตนั้น นุดได้สั้น ๆ ว่า ได้แก่ ความคิดที่เป็นไปในแนวทาง

ของค้นหาหรือคิดด้วยอำนาจ ค้นหา หรือพูดอย่างภาษาสมัยใหม่ว่า ตกอยู่ในอำนาจอารมณ์ โดยมีอาการหวนละห้อยโหยหาอาลัยอาวรณ์ถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว เพราะความเกาะติดหรือค้างคาในรูปใดรูปหนึ่ง หรือเคืองคว้างเลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปในภาพที่ฝันเพื่อปรุ่งแต่งซึ่งไม่มีฐานแห่งความเป็นจริงในปัจจุบัน เพราะติดอัดไม่พอใจสภาพที่ประสบอยู่ปรารถนาจะหนีจากปัจจุบัน

10. วิธีคิดแบบวิเศษวาท

วิเศษวาท มาจาก วิเศษ + วาท วิเศษ แปลว่า แยกแยะ แบ่งออก จำแนกหรือแจกแจง ไกลกับคำที่ใช้ในปัจจุบันว่าวิเคราะห์ วาท แปลว่า การกล่าว การพูด การแสดงคำสอน วิเศษวาทจึง แปลว่า การพูดแยกแยะ พูดจำแนก หรือพูดแจกแจง หรือแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์ ลักษณะสำคัญของความคิดและการพูดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละแง่ละด้านครบทุกแง่ทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ขึ้นมาวินิจฉัยตัดสินลุ่มลงไปอย่างนั้นทั้งหมดหรือประเมินคุณค่าความดีความชั่วเป็นต้น โดยถือเอาส่วนเดียวหรือบางส่วนเท่านั้นแล้วตัดสินพรวดลงไป วาทะที่ตรงข้ามกับวิเศษวาท เรียกว่า เอกังสวาท แปลว่า พูดแง่เดียว คือจับได้เพียงแง่หนึ่ง ด้านหนึ่งหรือส่วนหนึ่งก็วินิจฉัยตัดสินลุ่มลงไปอย่างเดียวทั้งหมด หรือพูดตายตัวอย่างเดียว

จากที่กล่าวมาทั้งหมด วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถสรุปลงได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ คือ

1. โยนิโสมนสิการแบบปลุกปัญญามุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ เน้นที่การขจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการส่องสว่าง ทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรกให้ผลไม่ไม่จำกัดกาลหรือเด็ดขาด นำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิ
2. โยนิโสมนสิการแบบสร้างเสริมคุณภาพจิตมุ่งปลุกเร้ากุศลอื่น ๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นฝ่ายสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดีขึ้นมา กดข่มหรือขังฝ่ายชั่วไว้ให้ผลขึ้นกับกาลชั่วคราว หรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริมความพร้อมและสร้างนิสัยนำไปสู่โลกียสัมมาทิฐิ

อารมณ์ในที่นี้ หมายถึง คำที่ตรงกับภาษาอังกฤษว่า emotion ไม่ใช่อารมณ์ในภาษาธรรม (แต่ถ้ามองให้ลึกจริง ๆ ก็เป็นการตกอยู่ในอำนาจของอารมณ์ในภาษาธรรมด้วย)

2. องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา : มรรค 8

อย่างที่กล่าวไปแล้วว่า มรรคเป็นวิถีปฏิบัติของมนุษย์ที่จะทำให้เกิดผลตามกระบวนการดับทุกข์ของธรรมชาติ มีองค์ 8 ดังนี้

1. สัมมาทิฏฐิ

สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นที่ถูกต้อง ความเห็นชอบ ความรู้ในอริสัจ 4 ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ปรโตโฆสะที่ติงาม การหล່หลอมกล่อมเกล่าในทางที่ถูกต้อง จากสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี และโยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยบคาย รู้จักคิด คิดเป็นหรือคิดถูกวิธี

สัมมาทิฏฐิ แบ่งเป็น 2 ประเภท หรือ 2 ระดับ คือ

1. โลกียสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตามคลองธรรม หรือ สอดคล้องกับศีลธรรม โดยทั่วไปสัมมาทิฏฐิประเภทนี้เกิดจาก ปรโตโฆสะ ด้วยอาศัยศรัทธา เป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล່หลอมกล่อมเกล่าของสังคม แม้สัมพันธ์กับโยนิโสมนสิการก็มักเป็นโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล ทิฏฐิระดับนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า เช่นว่า ดี ชั่ว ถูก ผิด ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น เป็นต้น ตลอดจนหลักความเชื่อ หลักความเห็นต่าง ๆ ที่จะรักษาคุณค่าที่ติงามถูกต้องไว้ เพราะเหตุที่เกิดจากการหล່หลอมของสังคม มีการถ่ายทอดโยปรโตโฆสะ ทิฏฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือชนิดที่มนุษย์ปรุ่แต่ง สร้างสรรค์ หรือบัญญัติวางกันขึ้น เป็นของซ้อนเข้ามา หรือต่างหากจากธรรมชาติของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง และดังนั้นจึงมีลักษณะของความ เป็นโลกียะ คือมีรายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลกแตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลง ได้ตามอิทธิพลของสภาพแวดล้อมและความเป็นไปของสังคม

2. **โลกุตตรสัมมาทิฐิ** ความเห็นชอบระดับโลกุตระ ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ สัมมาทิฐิประเภทนี้ เกิดจาก โยนิโสมนสิการ ปรโตโฆสะที่ตีหรือกัลยาณมิตรอาจช่วยได้เพียง ด้วยการกระตุ้นให้บุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการแล้วรู้เห็นเข้าใจเอง สัมมาทิฐิประเภทนี้เป็นการ รู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั้นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง และตัวเหตุนี้จึงไม่มี ลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่ง หรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมาต่างหากจาก ธรรมคาของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหล่อหลอมของสังคัม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ ๆ ซึ่งมีสภาวะและธรรมคาเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย โดยนัยนี้สัมมาทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นโลกตระ

โดยสรุป สัมมาทิฐิ ก็คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ คือ เห็นตามที่สิ่งทั้งหลาย เป็นจริง การที่สัมมาทิฐิจะเจริญขึ้น ย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเรื่อยไป เพราะโยนิโสมนสิการชวนให้ไม่มองสิ่งต่าง ๆ อย่างผิวเผิน หรือมองเห็นเฉพาะผลรวมที่ปรากฏ แต่ชวนให้มองแบบสืบค้นแยกแยะ ทั้งในแง่การวิเคราะห์ส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้าและในแง่การสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ทำให้ไม่ถูกลวง ไม่กลายเป็นหุ่นที่ถูกยั่วยุ ปลุกปั่นและเชิด ด้วยปรากฏการณ์ทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และคตินิยมต่าง ๆ จนเกิดเป็นปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น แต่ทำให้มีสติสัมปชัญญะ เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง คิดตัดสินใจและกระทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา

2. สัมมาสังกัปปะ

ด้วยการมีโยนิโสมนสิการ ผู้นั้นก็มีสัมมาทิฐิ คือ มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง เมื่อมองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง จึงมีสัมมาสังกัปปะ คือ คำริ นึกคิด และตั้งทัศนคติต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างถูกต้อง มีความคำรินึกคิดที่เป็นอิสระจากความชอบใจ ไม่ชอบใจ ทำให้มองเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง คือ เสริมสัมมาทิฐิให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น จากนั้นองค์ประกอบทั้งสองก็สนับสนุนกันและกันหมุนเวียนต่อไป

สัมมาสังกัปปะ มี 3 อย่าง คือ

1. **เนกขัมมสังกัปปิ** หรือ **เนกขัมมวิตก** คือ ความคำริที่ปลอดจากโลภะ ความนึกคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่าง ๆ ความคิด

ที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากราคะ หรือโลภะ

2. อพยथाสังกัปปี หรือ อพยथाวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้น ชิงชัง ขัดเคือง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่าง ๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือเมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดี ความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะ

3. อวิหิงสาสังกัปปี หรือ อวิหิงสาวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้ามคือกรณะ ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน

3. สัมมาวาจา
4. สัมมากัมมันตะ
5. สัมมาอาชีวะ

องค์มรรค 3 ข้อนี้ เป็นขั้นศีลด้วยกัน จึงขอกล่าวไว้พร้อมกัน และในเบื้องต้น ควรทำความเข้าใจในเรื่องศีลสักเล็กน้อยก่อน เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ท่านแบ่งศีลได้เป็น 2 ระดับ คือ

1. ศีลในแง่ที่เป็นธรรม ได้แก่ หลักความประพฤติระดับกาสาวาจาและอาชีวะที่นำมาแนะนำสั่งสอน โดยถือเอาภาวะที่ควรจะมีควรจะเป็นตามธรรมชาติเป็นหลัก และผู้ปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืน ย่อมได้รับผลดีหรือชั่ว โดยรับผิดชอบต่อกฎธรรมตาของธรรมชาติเองโดยตรงอีกอย่างหนึ่งหมายถึง การปฏิบัติตามธรรมขั้นศีลกัถิ ตามวินัยกัถิ ที่กลายมาเป็นความประพฤติประจำตัวของบุคคลแล้ว

2. ศีลในแง่ที่เป็นวินัย ได้แก่ กฎระเบียบข้อบังคับที่กำหนดวางกันขึ้นเป็นบัญญัติทางสังคม เพื่อกำกับความประพฤติของบุคคล ตามความมุ่งหมายจำเพาะของหมู่ชนหรือชุมชนนั้น โดยมากมุ่งเพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และผู้ฝ่าฝืน (มักจะ) ต้องได้รับโทษตามความรับผิดชอบต่อชุมชนหรือสังคมนั้นอีกชั้นหนึ่ง ต่างหากจากผลทางจิตใจตามกฎธรรมชาติ อีกอย่างหนึ่งหมายถึง วิธีฝึกให้คนมีศีล

ธรรมที่ทั้งเป็นศีล เป็นสมาธิ และเป็นปัญญา แต่วินัยเป็นศีลอย่างเดียว แต่ในเวลาเดียวกัน สมาธิ และปัญญา เป็นธรรมอย่างเดียว ส่วนศีลเป็นธรรมก็มี เป็นวินัยก็มี วิธีกำหนดคือ ธรรมเป็นเรื่องของธรรมชาติ วินัยเป็นเรื่องของสังคมหรือเกิดจากฝีมือของมนุษย์

ศีลที่เป็นพื้นฐาน คือศีลที่เป็นหลักกลางซึ่งเป็นความหมายของสัมมาวาจา สัมมา กัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ที่เป็นองค์ของมรรค ได้แก่ การพูด การกระทำ การประกอบ อาชีวะอย่างใดก็ตาม ที่ประกอบด้วยเจตนา ซึ่งปราศจากความทุจริต หรือความคิดเบียดเบียน กับการความคลุมถึงสุจริตที่เป็นคู่กันด้วยแสดงได้ดังนี้

1. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่

- 1) ละมุสาวาท เว้นการพูดเท็จ รวมถึงสัจจวาจา พูดคำจริง
- 2) ละปิสุณาวาจา เว้นการพูดส่อเสียด รวมถึง สัมคคกรณิวาจา พูดคำ สมานสามัคคี
- 3) ละผรุสวาจา เว้นการพูดคำหยาบ รวมถึง สัณหวาจา พูดคำอ่อน หวานสุภาพ
- 4) ละสัมผัปปลาปะ เว้นการพูดเพ้อเจ้อ รวมถึง อัตตสัณหิตาวาจา พูดคำมีประโยชน์

2. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่

- 1) ละปาณาติบาต เว้นการทำลายชีวิต รวมถึง การกระทำที่ช่วยเหลือ เกื้อกูล
- 2) ละอทินนาทาน เว้นการเอาของที่เขามิได้ให้ (คู่อยู่ที่สัมมาอาชีวะ หรือทาน)
- 3) ละกาเมสมิฉฉาจาร เว้นความประพฤตินิผิดในกาม รวมถึง สทรา สันโดษ

3. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิจฉาชีพ เลี้ยงชีพดีด้วยสัมมาชีพ รวมถึงความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพที่สุจริต เช่น ทำงานไม่ให้

คั่งค้างอากาศ (ไม่หมักหมม ไม่ผัดเนิ่น ไม่จับจด ไม่ยุ่งเหยิงสับสน)
เป็นต้น

ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับหลักทั่วไปในเรื่องอาชีวะ

1. พุทธศาสนามองเป้าหมายของอาชีวะ โดยมุ่งเน้นด้านเกณฑ์อย่างต่ำที่วัด ด้วยความต้องการแห่งของคน คือมุ่งให้ทุกคนมีปัจจัย 4 พอเพียงที่จะเป็นอยู่ เป็นการถือเอา คนเป็นหลัก มิใช่ตั้งเป้าหมายไว้ที่ความมั่งคั่งร่ำรวยพร้อมบริบูรณ์ ตัวอย่างเรื่องนี้ ที่เกี่ยวกับการ ปกครอง เช่น ความสำเร็จในด้านอาชีวะ หรือเศรษฐกิจของผู้ปกครอง พึงวัดด้วยความไม่มีคน ออกอยากยากไร้ มิใช่วัดด้วยการมีทรัพย์สินเต็มพระคลังหลวง เป็นต้น
2. ความมีปัจจัย 4 นอกแก่ความต้องการของชีวิต หรือแม้มีมั่งคั่งร่ำรวยพร้อม บริบูรณ์ก็ตามมิใช่เป็นจุดหมายในตัวของมันเอง เพราะเป็นเพียงขั้นค้ำ เป็นเพียงวิธีการขั้นตอน หนึ่งสำหรับช่วยให้ก้าวต่อไปสู่จุดหมายที่สูงกว่า คือเป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและ พัฒนาปัญญาเพื่อความมีชีวิตดีงามและการประสบลบทุกข์ประณีตยิ่งขึ้นไป
3. คำว่า สัมมาชีพ ในทางธรรมมิใช่หมายถึงเพียงการใช้แรงงานให้เกิดผลผลิต แล้วได้รับปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีพเป็นผลตอบแทนมาโดยชอบธรรมเท่านั้น แต่หมายถึงการทำหน้าที่ ความประพฤติ หรือการดำรงตนอย่างถูกต้องอย่างหนึ่งอย่างใดที่ทำให้เป็นผู้สมควรแก่การได้ ปัจจัยบำรุงเลี้ยงชีวิตด้วย อนึ่ง ในการวัดคุณค่าของแรงงาน ในทางธรรมวัดที่ผลอันเกื้อกูล หรือไม่เกื้อกูลแก่ชีวิต แก่สังคม หรือการดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่มนุษย์ มิใช่วัดแค่การได้ผลผลิต ขึ้นสนองความต้องการของมนุษย์เพียงอย่างเดียว

5. สัมมาวาชามะ

สัมมาวาชามะ เป็นข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความ แบบพระสูตร ดังนี้

- 1) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่น เพื่อป้องกัน อุกศลธรรมอันเป็นบาปที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

2) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจไว้ มุ่งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาปที่เกิดขึ้นแล้ว

3) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจไว้ มุ่งมั่น เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

4) สร้างฉันทะ พยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตใจไว้ มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย เพื่อภิญโญภาพ เพื่อความไพบูลย์ เจริญ เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

สัมมาวาชามะ อย่างที่แยกเป็น 4 ข้อ ตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้น เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าสัมมปปธาน หรือ ปธาน 4 และมีชื่อเรียกเฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

1. สังวรปธาน เพียรป้องกัน หรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
2. ปธานปธาน เพียรละ หรือเพียรจำกัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
3. ภาวนापธาน เพียรเจริญ หรือ เพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
4. อนุรักษนาปธาน เพียรอนุรักษ์ หรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)

ตัวสัมมาวาชามะเองแท้ ๆ ที่เป็นองค์มรรคนั้น เป็นคุณธรรมอยู่ภายในจิตใจของบุคคลก็จริง แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาวาชามะจะทำหน้าที่ของมันได้ และจะเจริญงอกงามขึ้นได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือ การวางท่าที ทบสนอง และจัดการกับอารมณ์ต่าง ๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย บ้าง การแผ่ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจการต่าง ๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อ หรือไม่เอื้อมีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและความเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติ และทางสังคม ณ จุดหรือขั้นตอนนี้แหละที่พุทธธรรม กล่าวถึงบทบาทและความสำคัญของปัจจัยแวดล้อมภายนอกเหล่านั้น ต่อการสร้างสรรค์ชีวิตที่ดีงาม และการเข้าถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธานุศาสน์

7. สัมมาสติ

สัมมาสติ เป็นองค์มรรคข้อที่ 2 ในหมวดสมาธิ หรืออธิจิตตสิกขา มีคำจำกัดความแบบพระสูตร ดังนี้

- 1) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้
- 2) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้
- 3) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกเสียได้
- 4) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ สติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

สัมมาสติ ตามคำจำกัดความแบบพระสุตตนั้น ก็คือหลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 นั่นเอง หัวข้อทั้ง 4 ของหลักธรรมหมวดนี้ มีชื่อเรียกสั้น ๆ คือ

- 1) กายานุปัสสนา (การพิจารณากาย, การตามดูรู้ทันกาย)
- 2) เวทนานุปัสสนา (การพิจารณาเวทนา, การตามดูรู้ทันเวทนา)
- 3) จิตตานุปัสสนา (การพิจารณาจิต, การตามดูรู้ทันจิต)
- 4) สัมมานุปัสสนา (การพิจารณาธรรมต่าง ๆ , การตามดูรู้ทันธรรม)

ว่าโดยสาระสำคัญ หลักสติปัฏฐาน 4 บอกให้ทราบว่า ชีวิตของเรามีจุดที่ควรใช้สติกำกับดูแลทั้งหมดเพียง 4 แห่ง เท่านั้น คือ ร่างกายและพฤติกรรมของมัน 1 เวทนา คือความรู้สึกสุขทุกข์ต่าง ๆ 1 ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ 1 ความคิดนึกไตร่ตรอง 1 ถ้าดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครอง ณ จุดทั้ง 4 นี้แล้ว ก็จะช่วยให้เป็นอยู่อย่างไรทุกข์ และเป็นปฏิปธานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรม

สติในฐานะอัปปมาทธรรม "สติ" แปลง่าย ๆ ว่า ความระลึกได้ และยังแปลรวมไปถึงความไม่เผลอ ไม่เลินเล่อ ไม่นั่นเพื่อนเลือนลอสด้วย ความหมายในแง่ปฏิเสธเหล่านี้ เล็งไปถึงความหมายในทางอนุมัติว่า ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอ ในอาการคอยรับรู้อะไรต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ

พุทธธรรมเน้นความสำคัญของสติเป็นอย่างมากในการปฏิบัติจริยธรรมทุกขั้น การดำเนินชีวิตหรือการประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า อัปปมาท หรือความไม่ประมาท อัปปมาทนี้เป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งสำหรับความก้าวหน้าในระบบจริยธรรมมักให้ความหมายว่า การเป็นอยู่โดยไม่ขาดสติ ซึ่งขยายความได้ว่า การระมัดระวังอยู่เสมอ ไม่ยอมถดถอยไปในทางเสื่อม และไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความเจริญก้าวหน้า ตระหนักดีถึงสิ่งที่จะต้องทำ และต้องไม่ทำ ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง และพยายามเดินรุดหน้าอยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า อัปปมาทธรรมนี้เป็นหลักความรู้สึกรับผิดชอบตามแนวของพระนุทศาสนานา

ในแง่ความสำคัญ อัปปมาทจัดเป็นองค์ประกอบภายใน เช่นเดียวกับโยนิโสมนสิการ ธรรมทั้งสองอย่างนี้ มีความสำคัญเท่าเทียมกัน แต่ต่างแง่กัน โยนิโสมนสิการ เป็นองค์ประกอบฝ่ายปัญญา เป็นอุปกรณ์สำหรับใช้กระทำการ ส่วนอัปปมาทเป็นองค์ประกอบฝ่ายสมาธิ เป็นตัวควบคุมและเร่งเร้าให้มีการใช้อุปกรณ์นั้น และก้าวหน้าต่อไปเสมอ

๘. สัมมาสมาธิ

สมาธิ แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอคือ "จิตตัสเสกคคตา" หรือเรียกสั้น ๆ ว่า "เอกคคตา" ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือการที่จิตกำหนดแน่วแน่นอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือล้าไป

สมาธิที่ใช้ถูกต้องทาง เพื่อจุดหมายในทางหลุคนั้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความจริง มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่น จะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น นั่นเองเป็นสัมมาสมาธิ

ระดับของสมาธิ

ในชั้นอรรถกถา จัดแยกสมาธิออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ชณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้นซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้

2. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่นแน้ (access concentration) เป็นสมาธิขั้นระดับนิรโรคได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในภวนภาคแห่งอัปปนาสมาธิ

3. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่นแน้ หรือสมาธิที่แนบสนิท (attainment concentration) เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

นิรโรค 5 : ปฏิปักษ์แห่งสมาธิ

นิรโรค เป็นปฏิปักษ์ เป็นศัตรูของสมาธิ เป็นสิ่งที่ต้องกำจัดเสีย จึงจะเกิดสมาธิได้หรือจะพูดว่าเป็นสิ่งที่ต้องกำจัดด้วยสมาธิก็ได้ สิ่งเหล่านี้มีชื่อเฉพาะเรียกว่านิรโรค

นิรโรค แปลว่า เครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวาง แปลเอาความตามหลักวิชาว่า สิ่งที่เกิดกั้นการทำงานของจิต สิ่งที่ขัดขวางความตั้งงามของจิต สิ่งที่ยกกำลังปัญญา สิ่งที่ยกจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี หรืออกุศล

นิรโรค มี 5 อย่าง หรือที่เรียกทั่วไปว่า นิรโรค 5 มีดังนี้

1. กามฉันท์ ความอยากได้ออยากเอา (แปลตามศัพท์ว่า ความพอใจในกาม) หมายถึงความอยากได้กามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลกยะ จิตที่ถูกล่อด้วยกามฉันท์ ย่อมไม่ตั้งมั่น ไม่อาจเป็นสมาธิได้

2. พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองในแง่ร้าย การคิดร้าย ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ฉุนเฉียว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่าง ๆ จิตแบบนี้ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิได้

3. ถีนมิทชะ ความหดหู่และเซื่องซึม หรือเซ็งและซึม แยกเป็นถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอย ระย่อ ท้อแท้ ความซบเซา เหงาหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจ ถีนมิทชะ ความเซื่องซึม เฉื่อยเฉา ง่วงเหงาหาวนอน ตื้อตัน อาการซึม ๆ เฉา ๆ ที่เป็นไปทางกาย จิตที่ถูกอาการทางกายและทางใจอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

4. อุทธัจจุกุกุจจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็นอุทธัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ ส่าย พร่า พล่ามไป กับกุกุจจะ ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ ระแวง เดือดร้อนใจ ยุ่งใจ กลุ้มใจ กังวลใจ จิตที่ถูกอุทธัจจุกุกุจจะครอบงำ ย่อมพล่าม จึงไม่เป็นสมาธิ

5. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ใต้แก่ ความเคลือบแคลง ไม่นั่นใจ ในคุณธรรมทั้งหลาย ตัดสินไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้ (สมาธิภาวนานี้ ฯลฯ) มีคุณค่า มีประโยชน์ควรแก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงหรือไม่ คิดแยกไปสองทาง กำหนดไม่ลง จิตที่ถูกวิจิกิจฉาขัดไว้ กวนไว้ให้ค้างให้พรัลลังเลอยู่ ย่อมไม่อาจแน่วแน่เป็นสมาธิ

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

จิตที่เป็นสมาธิ หรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูงนั้น มีลักษณะที่สำคัญดังนี้

1. แข็งแรง มีพลังมาก
2. ราบเรียบ สงบขี้ง
3. ใส กระฉ่าง
4. นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิถึงขั้นฌาน พระอรหันตอาจารย์ เรียกว่า จิต ประกอบด้วยองค์ 8 กล่าวคือ

1. ตั้งมั่น
2. บริสุทธิ์
3. ผ่องใส

4. โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา
5. ปราศจากสิ่งมัวหมอง
6. นุ่มนวล
7. ควรแก่งาน
8. อยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว ท่านว่าจิตที่มีองค์ประกอบเช่นนี้ เหมาะแก่การนำเอาไปใช้ได้ดีที่สุด

ความมุ่งหมายของสัมมาสมาธิ ก็เพื่อเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญา หรือพูดให้กว้างว่า เพื่อทำให้จิตเป็นสถานที่เหมาะสมที่สุดที่องค์ธรรมทั้งหลายจะมาทำงานร่วมกันให้บรรลุวัตถุประสงค์ คือการรู้แจ้งสังขารม กัจจกิกิเลส ถึงภาวะสิ้นทุกข์ไร้ปัญหา

องค์มรรคทั้ง 8 ประการ ทำงานประสานสอดคล้องส่งเสริมกัน โดยมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า นำทางไป และมรรคทั้ง 7 ข้อแรก จะเป็นเครื่องหนุนเกื้อให้กำลังแก่สมาธิ ช่วยให้สมาธิเกิดได้ และดำรงอยู่ได้ดีเป็นสัมมาสมาธิ คือสมาธิที่ถูกต้อง องค์มรรคทั้ง 8 เมื่อเจริญพร้อมถึงที่ก็จะถึงขีดหนึ่งที่ยังองค์มรรคทั้งหมดร่วมกันทำหน้าที่ ทำให้เกิดญาณอันแรงกล้าสว่างขึ้นมาหยั่งสังขารม และกัจจกกวาดล้างกิเลสออกไปจากจิต เมื่อมรรคทำหน้าที่แล้ว ก็มีภาวะที่เป็นผลตามมา คือ ความรู้ความเข้าใจในสังขารม และความหลุดพ้นจากกิเลส ไร้สิ่งบีบคั้น เป็นอิสระ

อริยสัจ 4

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื้อหาทั้งหมดในพุทธธรรมสามารถรวมลงในอริยสัจ 4 ได้ทั้งหมด

อริยสัง 4 ประกอบด้วย

1. ททุกข์ คือปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจ มีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์มนุษย์ทุกคน ททุกข์นั้นเป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก คอยหลีกเลี่ยงไม่อยากได้ยิน อริยสังตั้งต้นที่ทุกข์ เป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่เห็นง่ายเข้าใจง่าย เริ่มจากเรื่องที่น่าสนใจ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข์ มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะดับทุกข์ เพราะทรงรู้ว่าทุกข์หรือปัญหานั้นเป็นสิ่งที่แก้ไขได้ดับได้ มิใช่เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนจะต้องคงอยู่ตลอดไป ชีวิตนี้ที่ยังคับข้อง ก็เพราะมีทุกข์มีปัญหาคอยรบกวนอยู่ ถ้าดับทุกข์แก้ปัญหาลงแล้ว หรือได้สร้างความสามารถในการดับทุกข์แก้ปัญหาลงแล้ว ชีวิตก็จะปลอดโปร่งโล่งเบา นบสุขแท้จริง แต่การดับทุกข์หรือแก้ไขปัญหานั้น มิใช่ทำได้ด้วยการหลบเลี่ยงปัญหาหรือปิดตาไม่มองทุกข์ ตรงข้ามต้องใช้วิธีรับรู้ล่วงหน้า เข้าเผชิญดูมัน การรับรู้ล่วงหน้ามิใช่หมายความว่า จะเข้าไปแบกทุกข์ไว้หรือจะให้ตนเป็นทุกข์ แต่เพื่อรู้เท่าทัน จะได้แก้ไขกำจัดมันได้ การรู้เท่าทันนี้คือการทำหน้าที่ต่อทุกข์ให้ถูกต้อง เรียกว่า ทำปริญญา คือ กำหนดรู้ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข์หรือปัญหานั้น ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาของเรานั้นคืออะไรกันแน่ อยู่ที่ไหน มีขอบเขตแค่ไหน

สาระสำคัญของอริยสังข้อที่ 1 คือ ยอมรับความจริงเกี่ยวกับทุกข์ตามที่มันเป็น อยู่แล้วมองดูรู้จักชีวิตและโลกตามที่มันเป็นจริง ศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจภาวะที่เป็นทุกข์ ตามที่มันเป็นของมันจริง ๆ ในขั้นของทุกข์นี้เราจะเข้าใจทุกข์ได้ดียิ่งขึ้น เมื่อเราเข้าใจหลักขั้นที่ 5 หลักอายตนะ 6 และหลักไตรลักษณ์

2. สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา : การดับทุกข์นั้น ทำได้ด้วยการกำจัดสาเหตุของมัน ดังนั้น เมื่อกำหนดจับได้แล้วว่าทุกข์หรือปัญหาของมันเป็นอะไร เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหนแล้ว ก็สืบสาวหาสาเหตุต่อไป ซึ่งเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท และหลักกฎแห่งกรรมนั่นเอง และกิจสำคัญสำหรับขั้นนี้ คือ ปหานะ คือ ละหรือกำจัดเสีย และการมองหาสาเหตุแห่งทุกข์นั้นมองไปตั้งแต่ตัวเราเองก่อนแล้วค่อยมองออกไปยังผู้อื่น และสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย เพราะสาเหตุของปัญหามนุษย์นั้นในขั้นพื้นฐาน คือ "ตัณหา" ตัณหา หรือความทะยานอยาก คือ ที่มาแห่งปัญหาความทุกข์ของมนุษย์

ต้นหามิ 3 อย่าง คือ กามตัณหา อยากกาม ได้แก่ อยากได้อยากเอาอยาก
 เสพเสวยอย่างหนึ่ง ภวตัณหา อยากภพ ได้แก่ อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป อยากมีชีวิตนิรันดร
 อย่างหนึ่ง วิภวตัณหา อยากสิ้นภพ ได้แก่ ปราารถนาภาวะสิ้นสูญอย่างหนึ่ง และลึกลงไปกว่านั้น
 ท่านแสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาทอันมี อวิชชา เป็นมูลของตัณหา ว่าเป็นที่ไหลเนื่องมา
 แห่งปัญหาความทุกข์นั้น

เมื่อใด กำจัดอวิชชาตัณหาที่เป็นต้นตอของปัญหา และซึ่งเป็นสาเหตุของความ
 ทุกข์ได้แล้วมนุษย์ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลาย เมื่อนั้นเขาก็จะสามารถ
 ปฏิบัติต่อชีวิตและสัมพันธ์กับโลกทั้งส่วนมนุษย์ สัตว์อื่น และธรรมชาติ ด้วยปัญญาที่เข้าใจสภาวะ
 และรู้เหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งทำให้แก้ปัญหาได้จริงอย่างเต็มความสามารถ
 และสติปัญญาของมนุษย์

3. นิโรธ คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา เมื่อได้กล่าวถึงทุกข์หรือปัญหา
 พร้อมทั้งสาเหตุ อันเป็นเรื่องร้ายไม่น่าพึงใจแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงขโมมดวงใจของเวไนยชน
 ให้เกิดความเบาใจ และให้มีความหวังขึ้น ด้วยการตรัสอธิบายข้อที่ 3 คือ นิโรธ

นิโรธ หมายถึง ภาวะดับทุกข์ ซึ่งจะต้องกระทำให้ประจักษ์แจ้ง (เรียกว่า
 ลิงจิกิริยา) ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นเล็งรู้ภาวะหมดปัญหาที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่า การ
 แก้ปัญหาเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ พร้อมทั้งรู้ว่า
 การเข้าถึงจุดหมายนั้นจะสำเร็จหรือเป็นไปได้อย่างไร

4. มรรค คือ ทางดับทุกข์ หรือวิถีปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา : เมื่อรู้ทั้ง
 ปัญหาทั้งสาเหตุแห่งปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา รู้ทุกอย่างครบถ้วนแล้ว ก็พร้อม
 และเป็นอันถึงเวลาที่จะต้องลงมือปฏิบัติ โดยเฉพาะแง่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิดโดยตรง ก็คือ เมื่อรู้
 จุดหมายที่จะต้องไปให้ถึงว่าเป็นไปได้และคืออะไรแล้ว การปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายนั้น จึงจะ
 พลอยเป็นไปได้ด้วย ถ้าไม่รู้ว่าจุดหมายคืออะไร จะไปไหน ก็ไม่รู้ว่าปฏิบัติหรือเดินทางได้
 อย่างไร ดังนั้น ว่าโดยความสัมพันธ์ระหว่างข้อธรรมด้วยกัน มรรคย่อมสมควรเข้าลำดับเป็น
 ข้อสุดท้าย

มรรค หรือ ข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์หรือวิสัยปัญหา มีองค์ 8 เป็นทางสายเดียว แต่มีส่วนประกอบ 8 อย่าง การเดินทางสู่จุดหมายจะสำเร็จได้ต้องอาศัยองค์ประกอบทั้งแปดอย่างนั้นทำหน้าที่คอยเสริมกันและประสานสอดคล้องพอเหมาะพอดี ความพอเหมาะพอดีและตรงสู่เป้าหมายนี้ อาศัยปัญญาที่เห็นชอบหรือรู้เข้าใจถูกต้องช่วยส่องช่วยชี้ นำให้มรรคนั้นจึงมี สัมมาทิฐิ เป็นองค์ประกอบข้อแรก และเพราะเป็นข้อปฏิบัติพอเหมาะพอดีที่จะให้แล่นตรงเข้าสู่เป้าหมาย จึงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง ซึ่งสังเกตง่าย ๆ ด้วยลักษณะที่ไม่เอียงเข้าหาที่สุดทั้งสอง คือ มิใช่เห็นแก่จะแสวงหาสิ่งเสวยสุขมาบำรุงบำเรอปรนเปรอตน มัวเมาหมกมุ่นอยู่ในกามสุข โดยไม่คำนึงถึงใครอื่น และมีใช้หันเหไปสู่ทางตรงข้าม มุ่งหน้าทำการบิทรัดเข้มงวดเอาภัยกับตนเอง หากทุกขีมาทับถมตัว เหมือนดั่งว่าเบื่อหน่ายเกลียดชังตัวตน

การปฏิบัติตามมรรคนั้น จะเริ่มต้นได้ และจะดำเนินต่อไปด้วยดี ต้องอาศัยปัจจัย 2 อย่างเป็นเชื้อชวนและเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสนับสนุน เรียกว่าปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการอย่างแรกเป็นปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยทางสังคม ได้แก่ ปรโตโฆสะที่ดี และโยนิโสมนสิการ (ดูรายละเอียดในหัวข้อ "บุพนิมิตแห่งมัชฌิมาปฏิปทา")

อริยสังข์กับปฏิจจสมุปบาท

โดยความจริงแล้ว ปฏิจจสมุปบาท ก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสังข์ และอริยสังข์ก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือ

- ปฏิจจสมุปบาทสมุททวาร แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับ รวมอริยสังข์ ข้อ 1 (ทุกข์) และข้อ 2 (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน
- ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับ อริยสังข์ ข้อที่ 3 (นิโรธ) และปัญหาจะดับก็แก้ให้ถูกต้องตามเหตุปัจจัย กระบวนการแก้ปัญหาโดยตรงนี้แสดงถึงการหาแนวทางวิธีการต่าง ๆ เพื่อลงมือจัดการกับปัญหาไปตามเหตุปัจจัย ส่อมแสดงถึงอริยสังข์ ข้อที่ 4 แล้ว

มรรคกับไตรสิกขา

การเรียกมรรคว่าเป็น ข้อปฏิบัติ หรือเป็นการปฏิบัติธรรม บางครั้งก็ทำให้เข้าใจความหมายของมรรคแคบเกินไป ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นความเข้าใจผิดอย่างหนึ่ง ความจริงนั้นมรรคมีความหมายครอบคลุมธรรมภาคปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ครอบคลุมคำว่าจริยธรรมทั้งหมดหรือเป็นระบบจริยธรรมทั้งหมด ครอบคลุมการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงามทั้งหมดองค์ประกอบทั้ง 8 ของมรรค สามารถนำไปแยกแยะกระจายเนื้อหาออกและจัดรูปร่างระบบใหม่โดยมีจุดเน้นจุดยึดต่างแห่งต่างที่กัน ให้สอดคล้องเหมาะสมกับการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติธรรมระดับนั้น ๆ

ในบรรดาหมวดธรรม ชุดธรรม หรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปร่างออกมาจากองค์มรรคทั้งหมดนั้น หมวดธรรมหรือระบบปฏิบัติที่ถือได้ว่าเป็นระบบกลาง หรือเป็นพื้นฐาน กว้างขวาง ครอบคลุม และใช้เป็นมาตรฐานของการปฏิบัติมากที่สุด ก็คือระบบที่เรียกว่า สิกขา 3 หรือไตรสิกขา แม้ว่าไตรสิกขาจะจัดรูปร่างออกมาจากมรรค แต่เมื่อมองเห็นเป็นภาพที่ชัดเจนในแง่หนึ่ง อาจยกเอาไตรสิกขานี้เข้าคู่เทียบกับมรรคแล้วจะเห็นว่ามรรคเป็นทางดำเนินชีวิตที่ดีงามหรือระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือจะให้ตรงกว่านั้นว่าเป็นเนื้อหาของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษา หรือระบบการฝึกฝนอบรม หลักทั้งสองนี้เนื่องอยู่ด้วยกัน เพราะเมื่อมีการศึกษาหรือการฝึกฝนอบรม ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี หรือการดำเนินชีวิตที่ดีก็เกิดมีขึ้น ดังนั้น เมื่อฝึกตามไตรสิกขา มรรคก็เกิดมีขึ้นด้วย

สิกขา 3 ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งมักเรียกกันให้ง่าย ๆ สะดวก ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา

1. อธิศีลสิกขา คือ การฝึกความประณตिसุจริตทางกาย วาจา และอาชีวะ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การดำรงตนด้วยดีในสังคม รักษาระเบียบวินัย ปฏิบัติหน้าที่และความรับผิดชอบทางสังคมให้ถูกต้อง มีความสัมพันธ์ทาง

2. อธิจิตตสิกขา คือการฝึกปรือในด้านคุณภาพ สุขภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวาจา สัมมาสมาธิ และสัมมาสมาธิ เข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึก

ให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคงแน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวนหรือทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้งและตรงตามความเป็นจริง

3. อธิปัญญาศึกษา คือ การฝึกฝนปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่ รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ สองอย่างแรกเข้ามา การฝึกปัญญาเช่นนี้ต้องอาศัยการฝึกจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นพื้นฐาน แต่ในเวลาเดียวกัน เมื่อปัญญาที่บริสุทธิ์รู้เห็นตามเป็นจริงนี้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลับช่วยให้จิตนั้นสงบ มั่นคง บริสุทธิ์ ผ่องใสยิ่งขึ้น และส่งผลออกไปในการดำเนินชีวิต คือ ทำให้วางใจ วางท่าที คิดพิจารณาแก้ไขปัญหาละเอียดต่าง ๆ ทำกิจทั้งหลายในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกอบรมจากภายนอกเข้าไปหาภายใน จากส่วนที่หยาบเข้าไปหาส่วนที่ละเอียด และจากส่วนที่ง่ายกว่าเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า เมื่อแรกเริ่มการฝึกอาศัยความเห็นชอบ หรือความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เรียกว่าสัมมาทิฐิเป็นเชื้อหรือเป็นเค้ทำให้เพลิงเล็กน้อย พอให้รู้ว่าตนจะไปไหน ทางอยู่ที่ไหน จะตั้งต้นที่ไหนเท่านั้น ส่วนในระหว่างการฝึก การฝึกส่วนหยาบภายนอกในขั้นศีล ช่วยเป็นฐานให้แก่การฝึกส่วนละเอียดภายใน ทำให้พร้อม และสะดวกที่จะฝึกในขั้นจิตและปัญญาให้ได้ผลดียิ่งขึ้น เมื่อฝึกขั้นละเอียดภายในคือขั้นจิตและปัญญา ผลก็ส่งกลับออกมาช่วยการดำเนินชีวิตด้านนอก

หลักการที่เกี่ยวกับการเมือง การปกครอง

1. สมาชิกที่ดีของรับ

^๑ พระราชวรมุนี (ประสพสิทธิ์ ปยุตโต), ธรรมนุญชีวิต : พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม, พิมพ์ครั้งที่ 33 (กรุงเทพ : อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 15-17.

สมาชิกของรัฐผู้มีส่วนร่วมให้เกิดการปกครองที่ดี โดยเฉพาะคนในสังคมประชา
ชาติไทย พึงรู้หลักและปฏิบัติ ดังนี้

ก. รู้หลักอริปไตย คือ รู้หลักความเป็นใหญ่ที่เรียกว่า อริปไตย 3 ประการ
ดังนี้

1. อัตตาอริปไตย ถือตนเป็นใหญ่ คือ ถือเอาตนเอง ฐานะ ศักดิ์ศรี
เกียรติภูมิ ของตนเป็นใหญ่
2. โลกาอริปไตย ถือโลกเป็นใหญ่ คือ ถือความนิยมของชาวโลกเป็นใหญ่
หวั่นไหวไปตามเสียงนินทาและสรรเสริญ กระทำการด้วยปรารถนาจะเอาใจหมู่ชนหาความนิยม หรือ
หวั่นกลัวเสียงกล่าวว่าเป็นประมาทในฝ่ายบุคคล ได้แก่ เว้นชั่ว ทำดี ด้วยเคารพเสียงหมู่ชน
3. ธรรมาอริปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ ถือหลักการความจริง ความ
ถูกต้อง ความดีงาม เหตุผลเป็นใหญ่ กระทำการด้วยปรารถนาสิ่งที่ได้ศึกษาตรวจสอบตาม
ข้อเท็จจริง และความคิดเห็นที่รับฟังอย่างกว้างขวางแจ่มชัด และพิจารณาอย่างดีที่สุด เต็มซัด
แห่งสติปัญญาจะมองเห็นได้ด้วยความสามารถที่ใจว่าเป็นไปโดยชอบธรรม และเพื่อความดีงามเป็น
ประมาทอย่างสามัญ ได้แก่ ทำการด้วยเคารพหลักการ กฎ ระเบียบ กติกา

เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ถ้าต้องการรับผิดชอบต่อรัฐประชาชาติไทย พึงถือหลักข้อ
3 คือ ธรรมอริปไตย

ข. มีส่วนในการปกครอง โดยปฏิบัติตามหลักการร่วมรับผิดชอบที่จะช่วยป้องกัน
ความเสื่อม นำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองโดยส่วนเดียวที่เรียกว่า อปริหานิยธรรม 7 ประการ
คือ

1. หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ พบปะปรึกษาหารือกิจการงาน (ที่พึงรับผิดชอบตามระดับของตน) โดยสม่ำเสมอ
2. พร้อมเพรียงกันประชุมพร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกัน
ทำกิจทั้งหลายที่พึงทำร่วมกัน
3. ไม่ถืออำเภอใจใครต่อความสะดวก บัญญัติวางข้อกำหนดกฎเกณฑ์
ต่าง ๆ อันมิได้ตกลงบัญญัติวางไว้ และไม่เหยียบย่ำล้มล้างสิ่งที่ตกลงวางบัญญัติกันไว้แล้ว ถือ
ปฏิบัติมั่นอยู่ในบทบัญญัติใหญ่ที่วางไว้เป็นธรรมนุญ

4. ท่านผู้ใดเป็นผู้ใหญ่ประสบการณ์ยาวนาน ให้เกียรติเคารพนับถือท่าน
เหล่านั้นมองเห็นความสำคัญแห่งถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง

5. ให้เกียรติและคุ้มครองกุลสตรี มิให้มีการข่มเหงรังแก

6. เคารพบูชาสักการะเจดีย์ ปุณนิยสถาน อนุสาวรีย์ประจำชาติอันเป็น
เครื่องเตือนความทรงจำให้เราทำดี และเป็นที่รวมใจของหมู่ชน ไม่ละเลยพิธีเคารพบูชาอันพึง
ทำต่ออนุสรณ์สถานเหล่านั้น ตามประเพณี

7. จัดการให้ความอารักขา บำรุง คุ้มครอง อันชอบธรรมแก่บรรพชิต
ท่านผู้ทรงศีลธรรมบริสุทธิ์ซึ่งเป็นหลักใจ และเป็นตัวอย่างทางศีลธรรมของประชาชน เต็มใจ
ต้อนรับและหวังให้ท่านอยู่โดยผาสุก

ค. ครองตนเป็นพลเมืองที่ดี นำชีวิตและครอบครัวของตนไปสู่ความเจริญสูง
สขและเป็นพลเมืองดีที่สร้างสรรค์สังคม โดยประพฤติดังนี้

1. น สาธารณหารัสนะ ไม่คบขู้ข่มขู่หามั่วหมกมุ่นในทางเพศ
2. น ภญเช สาธุเมกะโก ไม่ใจแคบเสแสร้งเลิครสผู้เดียว
3. น เสเว โลกายติกัง ไม่พรวดเวลาถกถ้อยที่เลื่อนลอยไร้สาระ
4. สิลวา ประพฤติดี มีวินัย ตั้งอยู่ในศีล 5
5. วัตตสัมปนโน ปฏิบัติกิจหน้าที่สม่ำเสมอโดยสมบูรณ์
6. อปมัตโต ไม่ประมาท ระวังหรือร้อนทุกเวลา
7. วิจกขโน มีวิจารณ์ญาณ ทำการโดยใช้ปัญญา
8. นีวาตวตติ อัดถัทโธ สุภาณ ไม่คือกระด้าง ยินดีรับฟังผู้อื่น
9. สรุโต เลี้ยงมงาม รักความประณีตสะอาดเรียบร้อย
10. สขิโล มทุ พุดจ่าน่าฟัง ทั้งกายก็อ่อนโยน ไม่หยาบคาย
11. สังคเหตุ จ มิตตานัง มีน้ำใจเอื้อสงเคราะห์ต่อมิตรสหาย
12. สังวิภาติ เพื่อแม่แบ่งปัน ช่วยเหลือคนทั่วไป
13. วิชานวา รู้จักจัดการงานให้เรียบร้อยและได้ผลดี
14. ตปเปยยะ บำรุงพระสงฆ์ทรงความรู้ ผู้ทรงศีลทรงธรรม
15. อัมมกาโม ไครธรรม รักความสุจริต

16. สุตาธโร อ่านมากฟังมาก วิชาของตนเชี่ยวชาญ
17. ปรุปรุจโลก ชอบสอบถามคั้นคว้า ใฝ่หาความรู้ยิ่งขึ้นไป

2. ผู้นำรัฐที่ดี^๓

ท่านผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ผู้ปกครองรัฐ ตั้งแต่ พระเจ้าจักรพรรดิ พระมหากษัตริย์ ตลอดจนนักปกครอง รวมไปถึงนักการเมือง ข้าราชการ ควรมีหลักธรรม ที่เป็นคุณสมบัติและเป็นข้อปฏิบัติ ดังนี้

ก. ทรงทศนิธราชธรรม คือ มีคุณธรรมของผู้ปกครองหรือ ราชธรรม (ธรรมของพระราชา) 10 ประการ ดังนี้

1. ทาน ให้ปันช่วยประชา คือ บำเพ็ญตนเป็นผู้ให้โดยมุ่งปกครองหรือทำงานเพื่อให้เขาได้ มิใช่เพื่อจะเอาจากเขา เอาใจใส่อำนวยความสะดวก จัดสรรความสงเคราะห์อนุเคราะห์ ให้ประชาราษฎร์ได้รับประโยชน์สุข ความสะดวกปลอดภัย ตลอดจนให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เดือดร้อน ประสพทุกข์ และให้ความสนับสนุนแก่คนทำความดี

2. ศิล รักษาความสุจริต คือ ประพฤติดีงาม สำรวมกาย และวจีทวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษาภักดีคฤณ ประพฤติให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ผู้ใดจะดูแคลน

3. ปริจจาคะ บำเพ็ญกิจด้วยเสียสละ คือ สามารถเสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตนได้ เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

4. อาชชวะ ปฏิบัติการโดยซื่อตรง คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ ไร้มารยาปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน

^๓ เฝิงอ้าง, หน้า 18-23.

5. มัทวะ ทรงความอ่อนโยนเข้าถึงคน คือ มีอัธยาศัย ไม่เย่อหยิ่ง
 หยาบคายกระด้างถือองศ์ มีความงามสง่าเกิดแต่ท่วงทีภริยาสุภาพนุ่มนวลละมุนละไม ควรได้
 ความรักภักดี แต่มีชาติยำเกรง

6. ตปะ พันธุ์เมตด้วยเผือกเลส คือ แผลดเผือกเลส ตัณฑหา มีให้เข้า
 มาครอบงำจิต ระงับยับยั้งข่มใจได้ ไม่หลงไหลหมกมุ่นในความสุขสำราญ และการปรนเปรอ
 มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอหรืออยู่อย่างง่าย ๆ สามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียรทำกิจในหน้าที่
 ให้บริบูรณ์

7. อักโกธะ ถือเหตุผลไมโกรธา คือ ไม่เกรี้ยวกราด ไม่วินิจฉัยความ
 และกระทำการด้วยอำนาจความโกรธ มีเมตตาประจําใจไว้ ระงับความเคืองขุ่น วินิจฉัยความ
 และกระทำการด้วยจิตอันสุขุมราบเรียบตามธรรม

8. อวิหิงสา มือหิงสานำร่มเย็น คือ ไม่หลงระเรีงอำนาจ ไม่บีบบังคับกดขี่
 มีความกรุณา ไม่หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใด ด้วยอาศัยความอาฆาต
 เกลียดชัง

9. ชันติ ชำนาญด้วยขันติ คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำอดทนต่อความ
 เหนื่อยยาก ถึงจะลำบากกายเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ทอดทิ้ง ถึงจะถูกข่มขู่ด้วยถ้อยคำ
 เสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หมกกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกิจกรณีย์ที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

10. อวิโรธนะ มีปฏิบัติฉลาดจากธรรม คือ ประพฤติมิให้ผิดจาก
 พระศาสนธรรม อันถือประโยชน์สุขความดีงามของรัฐและราษฎรเป็นที่ตั้ง อันใดประชาราษฎร์
 ปรารถนาโดยชอบธรรมก็ไม่ขัดขืน การใดจะเป็นไปโดยชอบธรรม เพื่อประโยชน์สุขของ
 ประชาชน ก็ไม่ขัดขวาง วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหว
 เพราะถ้อยคำดีร้าย ลากลักการะหรืออุจจารมณณ์นิจจารมณณ์ใด ๆ ลดถ่มน้ในธรรม ทั้งล้วน
 ยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรมกัติ นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครอง ตลอดจน
 ขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม กัติ ไม่ประพฤติกให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป

ข. บำเพ็ญกรณีย์ของจักรพรรดิ คือ ปฏิบัติหน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่ ที่
 เรียกว่า จักรวรรดิวัตร (ธรรมนิยมหรือหน้าที่ประจำของจักรพรรดิ) 5 ประการ คือ

1. ธรรมาธิปไตย คือธรรมเป็นใหญ่ เคารพธรรม เชิดชูธรรม นิยมธรรม ตั้งตนอยู่ในธรรม ประพฤติธรรมด้วยตนเอง

2. ธรรมิการักษา ให้ความคุ้มครองโดยธรรม คือ จัดอำนาจการรักษา คุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม แก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน คือ คนภายใน ข้าราชการฝ่ายทหาร ข้าราชการฝ่ายปกครอง ข้าราชการพลเรือน นักวิชาการและคนต่างอาชีพ พ่อค้า เกษตรกร ชาวนิคมนชนบท และชนชายแดน พระสงฆ์ และบรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม ตลอดจนสัตว์ไว้ทำ สัตว์ปีกอันควรสงวนพันธุ์ทั้งหลาย

3. มา อธรรมการ ห้ามกั้นการอันอาธรรม คือ จัดการป้องกัน แก้อไข มิให้มีการกระทำที่ไม่เป็นธรรม การเบียดเบียนข่มเหงและความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อนเกิดขึ้นในบ้านเมือง ชักนำประชาชนให้ตั้งมั่นในสุจริตและนิยธรรม

4. ธนานุประทาน ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ชนผู้ไร้อภัย มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแผ่นดิน เช่น จัดให้ราษฎรทั้งปวงมีทางหาเลี้ยงชีพ ทำมาหากินได้โดยสุจริต

5. ปริปัจฉา สอบถามปรึกษา กับพระสงฆ์และนักปราชญ์ ที่ปรึกษาที่ทรง วิชาการทรงคุณธรรม ผู้ประพฤติกติ ประพฤติชอบ ผู้ไม่ประมาทมัวเมา ที่จะช่วยให้เจริญปัญญา และกุศลธรรม หมั่นพบได้ถามหาความรู้หาความจริงและถกข้อปัญหาต่าง ๆ อยู่โดยสม่ำเสมอ ตามกาลอันควร เพื่อซักซ้อมตรวจสอบตนให้เจริญก้าวหน้า และดำเนินกิจการในทางที่ถูกที่ ชอบธรรมดีงาม และเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข

ค. ประกอบราชสังคหะ คือ ทำนุบำรุงประชาราษฎร์ ด้วยหลักธรรมที่เรียกว่า ราชสังคหวัตถุ (หลักการสงเคราะห์ประชาชนของพระราชา) 4 ประการ คือ

1. สัสสมะธะ ฉลาดบำรุงธัญญาหาร คือ ปรึชาสามารถในนโยบายที่จะ บำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์

2. ปุริสมะธะ ฉลาดบำรุงข้าราชการ คือ ปรึชาสามารถในนโยบายที่จะ บำรุงข้าราชการ ด้วยการส่งเสริมคนดีมีความสามารถ และจัดสวัสดิการให้ดี เป็นต้น

3. สัมมาปาละ ผูกประสานปวงประชา คือ ผดุงผลงานประชาชนไว้ด้วย นโยบายส่งเสริมอาชีพ เช่น จัดทุนให้คนยากจนฮิมไปสร้างตนในพาณิชย์กรรม หรือดำเนิน กิจการต่าง ๆ ไม่ให้ฐานะเหลื่อมล้ำห่างเหินจนแตกแยกกัน

4. วาซิปโยะ มีวาทะคุดตัมใจ คือ รู้จักหยุด รู้จักชี้แจง ฉะฉาน รู้จัก ทักทาย ถามไถ่ทุกข์สุขราษฎรทุกชั้น แม้ปราศรัยก็ไพเราะน่าฟัง ทั้งประกอบด้วยเหตุผล เป็น หลักฐานมีประโยชน์ เป็นทางแห่งการสร้างสรรค์แก้ไขปัญหาเสริมความสามัคคี ทำให้เกิดความ เข้าใจดี ความเชื่อถือ และความนิยมนับถือ

ง. ละเว้นอคติ นักปกครอง เมื่อปฏิบัติหน้าที่ ฝึ งเว้นความลำเอียง หรือความ ประพฤติที่คลาดเคลื่อนจากธรรม 4 ประการ

1. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ
2. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง
3. โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลงหรือเขลา
4. ภยาคติ ลำเอียงเพราะขลาดกลัว

บทสรุป

บทที่ 3 เป็นบทที่กล่าวถึงสาระสำคัญโดยสังเขปของหลักพุทธธรรม เพื่อใช้เป็นพื้นฐาน ความคิดที่จะมองหรือพิจารณาไปสู่ เรื่องของการเมืองและประชาธิปไตยต่อไป จะเห็นได้ว่า พุทธธรรมนั้นแบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ ส่วนของความจริงหรือสังขธรรมที่มีกฎ แห่งความจริง ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ นั่นคือ กฎแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นสังขธรรม หรือความจริงที่ครอบคลุมทุกอย่างในโลกนี้ และส่วนที่ 2 ก็คือ ส่วนของการจัดระเบียบของ มนุษย์และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้สอดคล้องกับกฎความจริงหรือสังขธรรมในส่วนแรก จนเกิดความ นอดีเป็นทางสายกลางที่ไม่ถึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป เพื่อบรรลุเป้าหมายแห่งชีวิตที่จะเป็นสุข และอิสระ

และเมื่อเราทำความเข้าใจหลักพุทธธรรมดังกล่าวแล้วในบทต่อไป เราจะลงไปสู่รายละเอียดในเรื่องของการเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตย โดยมีฐานแห่งพุทธธรรมรองรับ ซึ่งจะนำไปสู่การมองและวิเคราะห์เรื่องการเมืองและการพัฒนาประชาธิปไตย ตามแนวพุทธธรรมอันละเอียด ลึกซึ้ง ชัดเจน เป็นเหตุเป็นผล และสามารถปฏิบัติได้ จากสายตา และความคิดอันลึกซึ้ง และกว้างไกลของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย